

ՀՅՈՒՄԻՍ - ՀԱՐԱՎ

ԱՎՏՈՄԱՅՐՈՒՂՈՒ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. թեկնածու Կարինե Բազեյան

Անգլերեն թարգմանություն՝ Սաթենիկ Հարությունյան

Գեղարվեստական ձևավորում՝ Սիմոն Սահակյան

«Հյուսիս-հարավ ավտոմայրուղու հարակից տարածքում գտնվող պատմա-մշակութային հուշարձանների կատալոգ» - Երևան, ՀՀ մշակույթի նախարարություն, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, 2018.- 96 էջ:

Կատալոգում ներկայացված են «Հյուսիս-հարավ» ավտոմայրուղու հարակից տարածքում գտնվող պատմամշակութային հուշարձանները պատմական համառոտ տեղեկություններով, ինչպես նաև հորինվածքային, գեղարվեստական և կառուցողական-կոնստրուկտիվ սկզբունքների ընդհանուր բնութագրություններով: Այն նախատեսված է հայ և օտարազգի լայն հասարակության համար:

ISBN 978-9939-867-21-2

© ՀՀ մշակույթի նախարարություն

© «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ

ՇԻՐԱԿ

ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐ

ԵՐԵՐՈՒՅՔ

ԱՐԹԻԿԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ
ԵԿԵՂԵՑԻ

ԼՄԲԱՏԱՎԱՆՔ

ՀԱՌԻՃԻ ՎԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐ

ՊԵՄՁԱՇԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

Շիրակի մարզի Վահրամաբերդ գյուղից մոտ 2 կմ հվ.-ամ. Է, Գյումրիից 8-9 կմ հս.-ամ., Ախուրյան գետի ձախ ափին: Մարմաշեն անվան վերաբերյալ կան տարբեր ենթադրություններ, որոնք դեռևս հիմնավորված չեն:

Բաղկացած է երկու հուշարձանախմբից՝ Մեծ և Փոքր (Վերին):

Ըստ գլխավոր՝ Կաթողիկե եկեղեցու հարավային պատի արձանագրության, վանքը հիմնել է իշխան Վահրամ Պաիվադունին՝ 988-1029 թթ.:

XI դ. թուրք-սելջուկների արշավանքներից վանքը զգալի ավերվել է: Ըստ Կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատի արձանագրության, 1225 թ. Վահրամ Պաիվադունու թոռներ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը և Նրա եղբայր Ղարիբ իշխանը նորոգել են ավերված եկեղեցիները: XIII դ. մոնղոլ-թաթարական արշավանքներից կրկին ավերվել է և լքվել:

Մեծ հուշարձանախումբը պաշտպանված է եղել շրջապարսպով որը ձգվել է մինչև գետի եզերքը՝ ներառելով չորս եկեղեցի, գավիթ-ժամատուն և գերեզմանոց: Կենտրոնական մասում Կաթողիկեն է, որը երկու զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճ է (20 մ x 12,8)՝ արևելյան կրճատված խաչաթևով: Խորանի ու հարակից ավանդատների գմբեթատակ տարածությանը մոտ լինելու շնորհիվ

գմբեթը շենքի արտաքին ծավալում գրավում է կենտրոնական դիրք: Ներքին պատերի մույթերը մշակված են սլացիկ սյունախրձերով: Ճակատները հարդարված են գույգ կիսասյուններով, դրանք կապակցող կամարաշարով և եռանկյունաձև խորշերով: Կենտրոնական՝ կողայիններից ավելի լայն ու բարձր որմնակամարում ներառված է մեկական լուսամուտ (հվ. ճակատին՝ կամարածև, մյուսներում՝ ուղղանկյուն): Շքամուտքը արևմուտքից է: Գմբեթը պսակված է 12-նիստանի թմբուկով և հովհարածև վեղարով: Թմբուկի նիստերը մշակված են կիսասյունների փնջերով և փոքր ճակտոններով:

Հայկական ճարտարապետության լավագույն կոթողներից է, Պահլավունիների թողած ժառանգության գլուխգործոցը (ենթադրվում է, որ հեղինակը Անիի Մայր տաճարի ճարտարապետ Տրդատն է):

Երկրորդ եկեղեցին Կաթողիկեից հյուսիս է, գրեթե նրան կից: Հորինվածքով, ճարտարապետական մանրամասներով ու հարդարանքով վերջինիս փոքրացված (15 մ x 9,5 մ) ընդօրինակությունն է (հավանաբար, կառուցվել են միաժամանակ), որից պահպանվել են հյուսիսային և արևելյան պատերը և տանիքի որոշ հատվածներ:

Երրորդ եկեղեցին հարավային կողմում է: Ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն (9 մ x 7 մ) կենտրոնագմբեթ կառույց է:

Չորրորդը համալիրի հարավարևմտյան կողմում է (բացվել է 1954-56 թթ. պեղումներից): Արտաքուստ կլոր, քառախորան, չորս ավանդատներով գմբեթավոր շինություն է (պահպանվել են գետնախարիսխը և պատերի ստորին շարքերը):

Բոլոր շինությունները կառուցված են կարմրավուն սրբատաշ տուֆից:

Կաթողիկե եկեղեցուն արևմուտքից կից է քառասյուն, կենտրոնակազմ հորինվածքով գավիթը (13,3 մ x 12,6 մ, պահպանվել են հս., ամ. պատերի ստորին շարքերը, չորս խարիսխներ և ութանկյուն սյուների բեկորներ): Ծառայել է որպես տապանատուն, որտեղ թաղված է նաև իշխան Վահրամ Պահլավունին (այժմյան տապանաքարը տեղադրվել է XIX դ.): Գավթի և կլոր եկեղեցու միջև պահպանվել են զանգակատան մնացորդները:

Հարավային ու արևելյան կողմերում գերեզմանոցն է: Այստեղ է գտնվում Վահրամ Պահլավունու կնոջ՝ Սոփիա տիկնոջ արձանագիր տապանաքարը (տեղափոխվել է Վերին վանքի գերեզմանոցից):

Փոքր կամ Վերին հուշարձանախումբը գտնվում է մոտ 200 մ հյուսիս, բլրակի վրա: Եկեղեցին խաչաձև հատակագծով կենտրոնագմբեթ շինություն է, որից պահպանվել է հյուսիսային պատը: Շրջակա գերեզմանոցում թաղված է ճարտարապետ Շնավորիկը:

Մարմաշենի վանքը եղել է կրոնական ու մշակութային նշանավոր կենտրոն: Գեղարվեստական ու շինարարական առանձնահատկություններով՝ միջնադարյան հայ ճարտարապետության հրաշագեղ հուշարձաններից է:

Վանքը բազմիցս նորոգվել է: 1870 թ. նորոգչական աշխատանքներ է կատարել Մկրտիչ Ջալալյանը, 1900 թ.՝ Մկրտիչ Ա Վանեցի (Խրիմյան Հայրիկ) կաթողիկոսը: 1950-ական թթ.-ից պարբերաբար նորոգվում է: 2001 թ. Կաթողիկե եկեղեցին վերանորոգվել է իտալահայ բարերար Գայանե Կազնատիի ջանքերով:

Գրականություն

Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Ե. 1948:

Եղիազարյան Հ., Մարմաշենի վանքը և նրա վիմագրությունները, Էջմիածին, 1957, N 5:

Հ. Բալասանյան, Մարմաշենի ճարտարապետական համալիրը և վիմագրերը, Էջմիածին, 2008, N 7-8:

Н. Токарский, Архитектура Армении IV-XIV вв., Е. 1961.

Երերույքի ճարտարապետական համալիրը գտնվում է ՀՀ Շիրակի մարզի արևմտյան հատվածում, Ախուրյան գետի աջ ափին, Անիպեմզա ավանի արևելյան ոչ մեծ բարձունքի վրա: Երերույքի ճարտարապետական համալիրը գրավոր սկզբնաղբյուրներում և մասնագիտական գրականության մեջ հանդիպում է Երերույքի բազիլիկա, Երերույքի սբ. Աստվածածին և Երերուք անվանական տարբերակներով: Համալիրը կառուցվել է IV-V դդ: X դ. արձանագրության համաձայն (վերծանումը՝ Ն. Մառի) Երերույքը կոչվել է Ս. Կարապետի վկայարան: Ուշ միջնադարում դարձել է վանք-եկեղեցի՝ Ս. Երրորդություն անունով: Հուշարձանը ոչ միայն հայկական դասական ճարտարապետության, այլև վաղ քրիստոնեական կառուցողական արվեստի նվաճումներից է: Երերույքի ճարտարապետական համալիրը կառուցված է Անիի բաց նարնջագույն տուֆից: Կառույցը հիմքում երիզված է վեցաստիճան պարագծային պատվանդանով: Աղոթասրահը երկշարք մույթերով բաժանված է երեք նավի: Միջին նավն արևելյան կողմում ավարտվում է ավագ խորանի կիսաշրջան աբսիդով: Հորինվածքի չորս անկյուններում, հիմնական ծավալից դուրս, առկա են կրկնահարկ ավանդատներ: Բազիլիկ եկեղեցուց մոտ 200մ դեպի հարավ-արևելք, Ա. Սահիկյանի կողմից 1958 թ. իրականացված պեղումների ժամանակ, բացվել է արհեստական լճակի IV-Vդդ կառուցված 120 մ երկարություն և տեղ-տեղ 4 մ հաստություն ունեցող պատնեշը:

Երերույքը հիմնադրվել է ավելի վաղ՝ որպես հեթանոսական մեռյալ: Ըստ Թորոս Թորամանյանի նկարագրության պարզորոշ առանձնանում են տարբեր ժամանակներում հուշարձանի վրա կատարված վերակառուցումներն ու հավելումները: Նախնական կառույցին տարբեր ժամանակներում հավելվել են արևմտյան կողմի նախասրահը, կողային սենյակները, հարավային և հյուսիսային ճակատներին կից արտաքին սրահները և այժմյան բազմաստիճան գետնախարիսխը: Այս ամենն

արված է մեծ վարպետությամբ, գեղարվեստական ճաշակով՝ ստեղծելով ժամանակի ճարտարապետական ոգուն համահունչ նոր՝ առավել բարդ ու ամբողջական կառույց: Գեղարվեստորեն են մշակված արևմտյան՝ մեկ և հարավային զույգ շքամուտքերը, միակողմ բարավորները, լուսամուտները, բեկվածքավոր և ատամնաշար քիվերը, խոյակները, որմնամույթերի խարիսխները: Պահպանվել են որմնակարչության հետքեր:

Հուշարձանը վերանորոգվել է 1928-29 թթ., ամրացվել են հարավային երեսապատի պակասող մասերը, արևելյան պատի բացվածքը և պատերի որոշ հատվածներ: 1948 թ. ձեռնարկվել են ոչ մեծ ծավալի ամրացման-կոնսերվացման աշխատանքներ: 1958 թ. վերանորոգվել են հարավային և արևելյան հիմնաստիճանները: 1964-65 թթ. վերսկսված վերանորոգման աշխատանքները մնացել են թերի: Վերջին տարիներին (1980-90-ական թթ.) իտալացի մասնագետների մասնակցությամբ տարվել են պատերի կայունության պահպանման և մասնակի ամրակայման որոշ աշխատանքներ՝ կառույցի հարավարևմտյան և հարավարևելյան անկյուններում պողպատե եռանկյունաձև թեք ֆերմաներ տեղադրելով, ինչպես նաև փորձ է արվել խարսխավորելու հարավարևելյան ավանդատան վերին անկյունամասը:

Գրականություն

Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Եր., 1942:

Սահիլյան Ա., Երերույք, Եր., 1984:

Թամանյան Յու., Հուշարձաններին նոր կյանք, Եր., 1988:

Март Н., Ереванская базилика, Е., 1968.

ԱՐԹԻԿԻ ՍՔ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Արթիկի Սք. Գևորգ եկեղեցին հողակապ և մեծարժեք կոթող է: Ստույգ հայտնի չէ, թե երբ և ով է այն հիմնադրել: Ըստ ուսումնասիրողների եկեղեցին կառուցվել է 7-րդ դարի կեսերին: Եկեղեցին ունի խաչաձև հատակագիծ, կենտրոնագմբեթ կառուցվածք և իր արտաքին տեսքով նման է Մաստարայի եկեղեցուն: Սք. Գևորգ եկեղեցու քառակուսի հատակագծի բոլոր կողմերի միջնամասում կան գմբեթաձև ծածկերով կիսաշրջան արքիոֆներ: Արևելյան արքիոֆի երկու կողմերում քառակուսի հիմքով խորաններ են, որոնք արևելյան պատի մեջ արքիոֆաձև փոքրիկ խորշեր ունեն: Աղոթասրահը ծածկված է եղել լայնանիստ գմբեթով, որը մեզ է հասել ավերված վիճակում: Այն երկու մուտք ունի. գլխավոր մուտքն արևմտյան, իսկ մյուսը՝ հարավային կողմից է: Հյուսիսային խաչքնը ներսից ու դրսից կիսակլոր է, իսկ մյուսները՝ ներսից կիսակլոր, դրսից՝ բազմանիստ: Արևելյան կողմից եռանիստ արքիոֆը լուսավորվում է երեք պատուհաններով: Եկեղեցու արևելյան ճակատի հարթությունն ընդգծված է զույգ կիսասյուներով երկու խորշով: Հյուսիսային և արևմտյան ճակատները, որոնց նիստերի անկյունները ընդգծված են դեկորատիվ զույգ կիսասյուներով, միմյանց բավականին նման են: Հյուսիսային խաչքնի պատի ներսում աստիճաններ կան: Ս. Գևորգ եկեղեցին կառուցված է Արթիկի վարդապետի տուֆի մեծ սրբատաշ քարերով: Քարերի վրա ոչ մի գրավոր հիշատակություն չի պահպանվել: Որմնասյուների խոյակներն ու պատուհանների պսակները զարդարված են տարբեր զարդանախշերով՝ խաղողի ողկույզ և տերև, նռան ու արմավենու տերև և այլն:

Գրականություն

Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ.2, Եր., 1948թ.:

Հառուբունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992թ.:

Եղիազարյան Հ., «Շիրակի լեռնահովիտ պատմական հուշարձանները», Երևան, 1975թ.:

ԼՄԲԱՏԱՎԱՆՔ

(ԼՄԲԱՏԱՎԱՆՔԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ)

Լմբատավանքը գտնվում է ՀՀ Շիրակի մարզի Արթիկ քաղաքից 1,5-2 կմ հարավ-արևմուտք: Եկեղեցին, որը կառուցվել է VI-VII դդ., արտաքուստ և ներքուստ խաչաձև հատակագծով, տրոմպային փոխանցումով, ութնիստ թմբուկով, գմբեթավոր փոքր կառույց է: Հուշարձանի առանձնահատկություններն են. ուղղանկյուն հատակագծով հյուսիսային և հարավային թևերը՝ թաղի փոխարեն ծածկված գմբեթարդով, արևելքում միակ խորանը՝ առանց լուսամտի (գոյություն ունեցող բացվածքը կատարվել է հետագայում), պայտած խորանն ու կամարները: Ծավալային առումով վերապաց համաչափություններով ճարտարապետական գոլտրիկ շինություն է: Վանքը կառուցված է արթիկ-տուֆի սրբատաշ մեծադիր քարերով: Պատերին կան XII–XIII դդ. նվիրատվական բովանդակությամբ արձանագրություններ:

Վանքի ավագ խորանի գմբեթարդի, աջ ու ձախ կողմերում և դրան հարող արևելյան պատին գլխավորապես Եզեկիել մարգարեի տեսիլքի հիման վրա ստեղծված «Աստվածահայտնության» տեսարանն է պատկերված: Որմանակարների մնացորդների կենտրոնում գահակալ Զրիստոսն է, շուրջը՝ կրակի լեզուների ֆոնի վրա երկնային ուժերի խորհրդանշները, ինչպես նաև երկու ձիավոր (մեկը Սուրբ Գրիգորն է)՝ ձեռքերին խաչավարդ ցուպեր: Որոշ տեղերում գրաֆիկական մոտեցումով կատարված հարթապատկերային որմանակարներն աչքի են ընկնում իրենց ներդաշնակությամբ: Լմբատավանքն ուշագրավ է իր արտաքին ձևերի համաչափությամբ, կառուցողական բարձր արվեստով:

1953-1954 թթ. պեղվել է Լմբատավանքի շրջակայքը: Հայտնաբերվել են խաչքարերի պատվանդաններ, IX-X դդ. գերեզմաններ, VII-XIII դդ. քանդակազարդ բեկորներ, կղմինդրներ, մետաղյա գործիքներ և այլ առարկաներ: 1953-1955 թթ. վերանորոգվել են մասամբ վթարված գմբեթը, խաչաթևերի ծածկերը, քիվերը:

Գրականություն

Եղիազարյան Հ., Շիրակի լեռնափոխ պատմական հուշարձանները, Երևան, 1975:

Գրիգորյան Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982:

ՀԱՌԻՃԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

VII-XIII դարերով թվագրվող այս վանական համալիրը գտնվում է ՀՀ Շիրակի մարզի Հառիճ գյուղում: Համալիրի հնագույն հիշատակությունը Մխիթար Անեցունն է (XIII դ.): Հառիճավանքի համալիրն ընդգրկում է մինչև XIII դ. կառուցված Սբ. Գրիգոր և Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները, գրատուն-դպրատունը (կիսավեր) և երկու մատուռ: Համալիրի հնագույն հուշարձաններն են Սբ. Գրիգոր եկեղեցին և «Ճգնավորի մատուռը»: Սբ. Գրիգոր եկեղեցին VI-VII դդ. բնորոշ կառույց է, կենտրոնագմբեթ, խաչաձև հատակագծով, որը հարավարևելյան կողմից ունի ուղղանկյուն ավանդատուն: Եկեղեցին բազմիցս վերանորոգվել է, որի արդյունքում գմբեթը կորցրել է իր նախնական տեսքը:

Հետագայում (հավանաբար XII դ.), եկեղեցուն հարավարևմուտքից կցված ավանդատան վրա, Սարգիս ճոնը բարձրացրել է երկրորդ հարկի մատուռը: XII դ. վերջին Չաքարե ամիրսպասալարը, գնելով Հառիճն ու շրջակա հողերը, սկսել է Սբ. Աստվածածին եկեղեցու շինարարությունը:

Ըստ շինարարական արձանագրության եկեղեցու կառուցումն ավարտվել է 1201 թ. այդ ժամանակ կառուցվել է նաև պարիսպը, որից մի փոքր հատված՝ կամարակապ մուտքով, պահպանվել է վանքի արևելյան մասում: Եկեղեցին գմբեթավոր դահլիճի տիպի կառույց է: Արևմտյան կողմի երկրորդ հարկի ավանդատները փոխարինված են հայկական ճարտարապետության մեջ եզակի հանդիպող սյունազարդ օթյակներով: Եկեղեցու հովհարածև վեղարով գմբեթը մշակման նոր աստիճանի է հասցված՝ քանդակազարդ վարդյակների շնորհիվ, որոնք յուրահատուկ գոտի են ստեղծում գմբեթի շուրջը: Հուշարձանի գեղազարդման արվեստում ուշագրավ է արևելյան ճակատի հորինվածքում Չաքարե և Իվանե եղբայրների կտիտորական հարթաքանդակը:

Գավիթը կից է Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն արևմուտքից և իր մեջ է առնում Սբ. Գրիգոր եկեղեցու խորանը: Այն կառուցվել է մինչև 1224 թ. Վահրամ Յեճուկ իշխանի կողմից և պատկանում է քառախորան գավիթների տիպին:

Երկրորդ կամ փոքր գավիթը գտնվում է Սբ. Գրիգոր եկեղեցու հարավային կողմում և հավանաբար կառուցվել է XII-XIII դդ.: Այս հուշարձանից մեր օրերն է հասել շինության միայն հյուսիսարևմտյան մասը՝ մեկ սյունով և հյուսիսային ու արևմտյան պատերին կից մեկական կիսասյուններով:

Սբ. Գրիգոր եկեղեցու հարավարևելյան կողմում պահպանվել է վանքի դպրատան՝ քառասյուն գավիթների տիպի կառույցի հյուսիսարևմտյան փոքր հատվածը: Դպրատուն-գրատունը եղել է գրչության ու մանրանկարչության կենտրոն: «Ճգնավորի մատուռ»-ը գտնվում է համալիրի հարավարևմտյան մասում, ժայռաբեկորի վրա: Ժամանակի ընթացքում ժայռաբեկորի հետ միասին անջատվել է տարածքից և թեքվել դեպի ձորը: Ունի ուղղանկյուն հատակագիծ, թաղածածկ երկլանջ կտուր, որի միակ մուտքը հյուսիսից է:

Պատմական աղբյուրներից հայտնի է, որ Հառիճավանքն ավերվել է XI դ. սելջուկյան արշավանքների ժամանակ և նորոգվել XII դ. Գրիգոր առաջնորդի կողմից: Նման աշխատանքներ է կատարել նաև 1850 թ. Գյումրիում ստեղծված «Հառիճի» ընկերությունը: 1850-1881 թթ. հուշարձանախմբից հյուսիս՝ ավերված պարսպի տեղում, կառուցվել է ուսումնարան, մառան-խոհանոց, ննջարան, սեղանատուն և տնտեսական շինություն: Հետագայում ուսումնարանի շենքի վրա ավելացվել է երկրորդ հարկ՝ որպես վեհարան, իսկ տնտեսական շինության վրա՝ ժառանգավորաց դպրոցը: 1883-84 թթ. կառուցվել է համալիրի երկրորդ կամարակապ դարպասը՝ կից կրկնահարկ շինությամբ: 1892 թ. Սբ. Գրիգոր եկեղեցուն արևելքից կցվել է զանգակատուն: 1893 թ. կառուցվել է ձորամիջի կամուրջը, որով և ավարտվել է ընկերության շինարարական գործունեությունը:

1995-1999 թթ. Հառիճավանքը մասնակիորեն վերանորոգվել է արգենտինահայ բարերար Էդուարդո Սեֆերյանի միջոցներով: 2005-2006 թթ. այստեղ վերանորոգման աշխատանքներ են կատարվել Դավիթ Վարաքյանի նախաձեռնությամբ: Հառիճավանքը այժմ գործող եկեղեցի է, ուր 2010 թ. վերանորոգման աշխատանքներ են կատարվում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հովանավորությամբ:

Գրականություն

1. Ա. Զալալյան, Հառիճի հուշարձանախումբը, «ԼՀԳ, 1986, N 2:

2. Օ. Հալպախյան, Архитектурные ансамбли Армении 8 в. до н.э.-19 в. н.э., М., 1980:

ՊԵՄՉԱՇԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Պեմզաշենը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության Շիրակի մարզի Արթիկ բնակավայրից մոտ 6 կմ հարավ-արևմուտք: Պեմզաշենի կենտրոնում է գտնվում միմյանց կից կառուցված եկեղեցիներից կազմված վաղ միջնադարյան եզակի հուշարձանախումբ: Համալիրի կենտրոնական եկեղեցին (VI դ.) եռախորան է՝ ներքուստ խաչաձև, կենտրոնագմբեթ, արտաքուստ՝ ներառված ուղղանկյուն ծավալի մեջ: Սա քառաթև, գմբեթավոր փոքր կառույցներից միակն է, որի հորինվածքն արտաքուստ պարփակված է ուղղանկյան մեջ: Կառուցված է սրբատաշ տուֆի մեծադիր քարերով: Քարերի վրա կան վարպետների նշանագրեր: Դեկորատիվ հարդարանքը բնորոշ է VI-VII դդ. հայկական ճարտարապետությանը: Ուշագրավ է մուտքի քանդակազարդ բարավորը, որի վրա պատկերված է Աստվածամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, առջևում բազկատարած կտիտորը (մեկենաս), իսկ վերևում՝ հրեշտակները:

Այս կառույցի հյուսիսային կողմում 1970-ական թթ. կատարված պեղումների շնորհիվ բացվել է խոշոր միանավ բազիլիկ եկեղեցի, որն իր ճարտարապետական լուծումներով և հայտնաբերված հնագիտական նյութով թվագրվում է V դարով: Պահպանվել են այս կառույցի սրբատաշ տուֆի խոշոր քարերից շարված բավական հաստ պատերի ստորին շարքերը և բազմաստիճան որմնախարիսխը: Ներսից պայտաձև աբսիդը դրսից հնգանիստ է: Կենտրոնական նիստին քանդակված է շրջանի մեջ ներառված հավասարաթև խաչ: Մուտքերը հարավից և արևմուտքից են: Աղոթասրահը երեք զույգ որմնասյուներով բաժանվում է չորս գրեթե հավասար մասերի:

Հուշարձանախմբի հարավային կողմում կանգուն է փոքր,

միանալ, թաղածածկ եկեղեցի, որը թվագրվում է VI դ.: Շքամուտքի շրջանակի զարդամոտիվը հանդիպում է Ավանի կաթողիկեի և Հռիփսիմեի հարդարանքում: Ճակատների և առկա են հռոմեական ճարտարապետությանը բնորոշ երկկողմանի ծիծեռնապոչ վերջավորությամբ, հունատառ և լատինատառ արձանագրությունների համար նախատեսված սալեր, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ կոչվում են *tabula ansata*:

Երկու բազիլիկ եկեղեցիների միջև կարմրավուն տուֆի սրբատաշ քարերով կառուցված է խաչաձև հիմքով գմբեթավոր եկեղեցի, որի խորանարդաձև ծավալը պսակվում է տրոմպային փոխանցումով ութանիստ թմբուկ ունեցող գմբեթով: Բացի արևմտյան ուղղանկյուն խաչաթևից, մյուս երեքը կիսաշրջանաձև են: Իր հորինվածքով այս եկեղեցին բացառիկ է հայ վաղ միջնադարյան ճարտարապետության մեջ:

1975-1976 թթ. իրականացվել են հուշարձանախմբի վերանորոգման և մաքրման աշխատանքներ:

Գրականություն

Եղիազարյան Հ., Շիրակի լեռնահովտի պատմական հուշարձանները, Երևան, 1975:

Գրիգորյան Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982:

Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1948, հ. 2:

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԱԿԱՆՔ

ՍԱՂՄՈՍԱԿԱՆՔ

ԹԱԼԻՆԻ ՍԲ. ԿԱԹՈՂԻԿԵ Ա ՍԲ.
ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ԱՍՏՎԱԾԸՆԿԱԼ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

ԱՐՈՒՃԻ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

ԾԻՐԱՆԱԿՈՐ

ԿԱՐՄՐԱԿՈՐ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ
ԵԿԵՂԵՑԻ

ԱՄԲԵՐԴ

ՄԱՍՏԱՐԱՅԻ ՍԲ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ԵԿԵՂԵՑԻ

ՄՈՒՂՆԻԻ ՍԲ. ԳԱՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՈՒՇԻԻ ՍԲ. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՏԵՂԵՐԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

ՔԱՍԱՂԻ ԲԱԶԻԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐ

ՀՈՎՀԱՆՆԱՎԱՆՔ

(ԱՄԱՏՈՒՆՅԱՑ ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏ, ԱՆԱՎԱՆՔ,
ՀԱՆՆԱՎԱՆՔ, ՀՈՎԱՆՈՒ ՎԱՆՔ, ՀՈՎՀԱՆԱ ԱՆԱՊԱՏ,
ՍՅՈՒՂԻ ՎԱՆՔ)

Գտնվում է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Օհանավան գյուղում, Զասախ գետի կիրճի եզրին: Միջնադարյան Հայաստանի կրոնական, կրթական և մշակութային նշանավոր կենտրոններից էր: Ավանդությունը վկայում է, որ վանքը հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը և այստեղ բերել Հովհաննես Մկրտչի մատուցները: Եկեղեցիում է, որ հենց այդ պատճառով էլ վանքը կոչվել է Հովհաննավանք (ըստ Առաքել Դավրիժեցու, Հովհաննավանք է կոչվել վանքի առաջնորդ Հովհաննի անվամբ): Իրենից հետո Գրիգոր Լուսավորիչը վանահայր է կարգել ոմն Սյուդիանոսի, որի անվամբ էլ վանքը կոչվել է նաև Սյուդի անապատ կամ Սյուդի վանք:

Համալիրը բաղկացած է միանավ և Կաթողիկե եկեղեցիներից, գավթից, տապանատներից:

ՄԻԱՆԱՎ ԵԿԵՂԵՑԻ (V դ.).

Համալիրի հնագույն կառույցն է: Միանավ բազիլիկ շինություն է, որի փայտե ծածկը VI դ. փոխարինվել է քարե թաղածածկով: Վանքի Կաթողիկեն կառուցելու ժամանակ եկեղեցու հարավային մուտքը փակվել է և արևմուտքից բացվել նոր մուտք: 1669 թ. երկրաշարժից

ավերված ծածկը 1734 թ. փոխարինվել է Նախկինից 4 մ ավելի ցածր տեղադրված և սլաքաձև կամարների վրա հենվող թաղով: Նախնական կառույցից անխաթար պահպանվել են արևմտյան՝ երեք, հարավային՝ մեկ, պայտաձև կամարներով պսակված պատուհանները: Վերակառուցումների ժամանակ պատերի շարվածքում օգտագործվել են վանքի այլ շինությունների քարեր: Եկեղեցին զուրկ է զարդաքանդակներից: Բացառություն է կազմում եկեղեցու արևելյան պատին տեղադրված Վաչուտյան իշխանների XIII դ. տոհմանշանը (արծիվ՝ ճանկերում աղավախ): Մատենագրական աղբյուրները վկայում են, որ հարավային կողմում եկեղեցին ունեցել է փայտաշեն ծածկով գավիթ: Վերջինս քանդվել է Կաթողիկեի կառուցման ժամանակ:

ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ (1216-1221թթ.).

Վանքի գլխավոր եկեղեցին է:

Կից է միանավ եկեղեցուն հարավից: Կառուցվել է իշխան Վաչե Վաչուտյանի հովանավորությամբ: Նրա մահից հետո շինարարությունն ավարտել է Զուրդ իշխանը: Արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով զմբեթավոր շինություն է: Արևմուտքից բացված միակ մուտքն ունի հեռանկարային դասավորությամբ կիսասյուներով ճոխ մշակված շքամուտք, որը հարդարված է ութանկյուն հյուսկեն աստղազարդերով: Մուտքի բարավորին «Իմաստուն և հիմար կույսերի» ավետարանական առակի պատկերազրույթունն է: Հարթաքանդակի կենտրոնում Զրիստոսն է, որը աջ ձեռքով օրհնում է «Իմաստուն», իսկ ձախով՝ վանում «հիմար» կույսերին: Հարթաքանդակը կանոնիկ պատկերազրույթունից տարբերվում է նրանով, որ կույսերի փոխարեն այստեղ պատկերված են տղամարդիկ: Հարուստ մշակում ունի նաև եկեղեցու բեմի ճակատը՝ հարդարված հնգաթև աստղերի, բազմանկյունիների և շեղանկյունիների համադրությամբ: Կառույցը պսակված է 12-նիստանի զանգվածեղ զմբեթով:

ԳԱՎԻԹ (1243 թ.).

Կառուցել է Վաչե Վաչուտյանի որդի

Քուրդ իշխանը: Կից Է Կաթողիկե եկեղեցուն և միանալ բազիլիկին արևմուտքից: Քառակուսի հատակագծով կենտրոնակազմ քառասյուն ընդարձակ դահլիճ է: Ծածկի տարբեր հատվածներն ունեն տարատեսակ լուծումներ՝ իրականացված ստալակոթիտներով, խաչվող գծերով, քարե հարթ առաստաղներով: Կառույցի կենտրոնական մասը պսակված է երդիկավոր, 12-նիստանի ռոտոնդայով, որը Հայաստանի նույնատիպ կառուցվածքների շարքում ունի ամենամեծ՝ 6.5 մ տրամագծով երդիկ: Ինքնատիպ մշակում ունի գավթի արևմտյան ճակատը, որի քանդակագարդ շքամուտքից վեր, միջնասյունով բաժանված, երկմաս պատուհանի բացվածքն առնված է ստալակոթիտագարդ որմնակամարի մեջ: Շքամուտքի երկու կողմում որմնասյուներին հենված սլացիկ կամարաշար է: Մեկական թռիչքի չափով կամարները շարունակվում են նաև հյուսիսային և հարավային ճակատների վրա: Ինտերիերը հարստացնում են պատվանդանների վրա կանգնեցված, մանրակրկիտ մշակմամբ բարձրարվեստ խաչքարերը:

ՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆ

Կից Է գավթին հյուսիսից, միանալ բազիլիկ եկեղեցուն՝ արևմուտքից: Տարբեր ժամանակաշրջանների երկու շինությունների համադրությամբ ստեղծված անկանոն հատակագծով կառույց է, որը XVII դ. կոչվել է տապանատուն: Ենթադրվում է, որ շինության արևմտյան հատվածը պատկանել է առավել հին կառույցի, որը նրա տեղը զբաղեցրած գավթի շինարարության ժամանակ մասամբ քանդվել է: Հետագայում՝ պահպանված մասն օգտագործելու նպատակով, այն նորոգվել և արևելյան կցակառույցով միացվել է միանալ սրահին: Շինության պատերին պահպանված XII-XIII դդ. վիմագրերից ուշագրավը սյունյաց արքայադուստր Շուշանիկի (1176 թ.) և Չաքարե ու Իվանե իշխանների (1200 թ.) արձանագրություններն են:

Հուշարձանախումբը շրջափակված է XII դ. վերջին կառուցված պարսպապատով, որի մուտքի մոտ (արտաքուստ) գտնվում է պատվանդանի վրա կանգնեցված վաղ միջնադարի ուշագրավ հուշակոթող (վերականգնվել է XIV դ.): Համալիրի տարածքում պահպանվել են նաև բազմաթիվ տապանաքարեր և գեղաքանդակ խաչքարեր:

XIX դ. սկզբին վանքն ամայացել է: 1918 թ. երկրաշարժից Կաթողիկե եկեղեցին և գավիթը խիստ վնասվել են: 1923 թ. Հովհաննավանքը՝ որպես պատմամշակութային հուշարձան, վերցվել է պետական հսկողության ներքո:

1938-1954 թթ. կատարվել են վանքի ամրակայման և վերականգնման աշխատանքներ (հեղ.՝ ճարտ. Ն. Տոկարսկի): Կաթողիկե եկեղեցու վերականգնումն ավարտվել է 1993 թ. (հեղ.՝ ճարտ. Հ. Գասպարյան): 2001 թ. ՀՀ կառավարության որոշմամբ Հովհաննավանքը հանձնվել է Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի տնօրինությանը:

Գրականություն

Չաքարիա
Սարկավագ, Պատմագրություն, հ.
3, Վաղարշապատ, 1870:

Ղաֆադարյան
Կ., Հովհաննավանքը և նրա
արձանագրությունները, Երևան,
1948:

Հարությունյան Վ.,
Հայկական ճարտարապետության
պատմություն, Երևան, 1992:

«Քրիստոնյա Հայաստան»
հանրագիտարան, Երևան, 2002:

Jakobson A., Ghafadarian K.,
Curatola G., Kasakhi Vanker, V.,
1986 (Documenti di architettura
armena, 15).

ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔ

Գտնվում է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Սաղմոսավան գյուղի արևելքում, Քասաղ գետի աջափնյա բարձունքի եզրին: Միջնադարյան Հայաստանի կրոնական, գիտակրթական և մշակութային նշանավոր կենտրոններից էր:

Վանքի անվան ստուգաբանությունը կապվում է միաբանների սաղմոսերգության հետ: Ըստ ավանդության, Սաղմոսավանքը հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Վանքի տարածքում վաղ միջնադարի կառույցի հետքեր չեն պահպանվել, սակայն չի բացառվում, որ կառուցման մասին ավանդությունն ունենա իրական հիմք և վանական ներկայիս համալիրը կառուցված լինի հնագույն եկեղեցու տեղում:

1255 թ. իշխան Զուրդ Վաչուտյանը և նրա կին Խորիշահը կառուցել են վանքի գրատունը, որի ներսում իրենց վաղամեռիկ դստեր՝ Սամախաթունի հիշատակին հաստատել են մատուռ:

Համալիրը բաղկացած է երկու եկեղեցուց, գավթից, գրատնից և հուշարձանախումբը շրջափակող պարսպապատից, որից դուրս տարածվում են վանքի մեծ և փոքր գերեզմանոցները:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՍԲ. ՍԻՈՆ (1215 թ.).

Վանքի գլխավոր եկեղեցին է, կառուցել է իշխան Վաչե Վաչուտյանը 1215 թ.: Արտաքուստ՝ ուղղանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձև, անկյուններում երկհարկ ավանդատներով գմբեթավոր դահլիճ է: Ճակատները մշակված են «հայկական խորշեր»-ով: Միակ մուտքը բացված է արևմուտքից: Հատակը սալարկված է: Գմբեթի սլացիկ թմբուկը շինությանը հաղորդում է վերծիգ համաչափություն:

ԳԱՎԻԹ (XIII դ. առաջին քառորդ).

Կից Է Սբ. Սիոն եկեղեցուն արևմուտքից: Զառակուսի հատակագծով քառասյուն ընդարձակ կառույց է: Կենտրոնական քառակուսի տարածությունը ծածկված է 12 սիստանի վրանաձև քարե ծածկով: Փոխանցումը գմբեթատակ քառակուսուց դեպի 12 սիստավոր վրանածածկի հիմնահատակն իրականացված է եռանկյունաձև քարերից կազմված գոտու միջոցով: Ծածկն ունի բոլորաձև երդիկ, որի վրա կառուցված է Նրբագեղ ռոտոնդա: Սաղմոսավանքի գավթի ծածկի համակարգը հայկական ճարտարապետության եզակի օրինակներից է: Չափազանց ուշագրավ են նաև կառույցի հարավային ճակատի խոշոր զույգ լուսամուտները և բարձր շքամուտքի շքեղ հարդարանքը:

Գրականություն

- Շահխաթունյանց Հ.,
Ստորագրություն Կաթողիկե
Էջմիածնի և հինգ զառառացն
Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին,
1848:
- Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ,
1890:
- Եղիազարյան Հ., Սաղմոսավանք,
«Էջմիածին», 1961, N 6:
- Պետրոսյան Վ., Սաղմոսավանք,
«Էջմիածին», 1981, N 3:
- Յակոբսոն Ա., Սաղմոսավանք,
Երևան, 1984:
- Հասրաթյան Մ., Հայկական
Ա., Գևորգյան Գ., Յիշատակ
Սաղմոսավանքի վերընծայման,
Երևան, 2001:
- Jakobson A., Ghafadarian K.,
Kasakhi vanker, Milano, 1986
(Documenti di architettura
armena, 15).

ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ (XIII դ.).

Գտնվում է Սբ. Սիոն եկեղեցուց մոտ 2 մ հարավ: Կիսաշրջանաձև խորանով, միանավ, թաղածածկ շինություն է: Հյուսիսային պատի տակ (Ներքուստ) թաղված է վանքի առաջնորդ Հովհաննես Եպիսկոպոսը: Առանց փաստական հիմքի, ճարտարապետական որոշ գրականության մեջ եկեղեցին անվանվում է Սբ. Աստվածածին և թվագրվում 1235 թ.:

ԳՐԱՏՈՒՆ (1255 թ.).

Հուշարձանախմբի հարավային կողմում է: Կից է միանավ եկեղեցուն արևմուտքից, Սբ. Սիոն եկեղեցուն՝ հարավից և գավթին՝ հարավ-արևելքից: Գրատան հարավային պատուհանի պսակին փորագրված է կառուցող ճարտարապետի՝ Մկրտիչի անունը: Հորինվածքը եզակի է՝ պայմանավորված բարդ տեղադրությամբ և փոքր մատուռի հետ զուգակցմամբ: Արևելքից ավարտվում է մատուռի խորանով և վերջինիս հարավից կից երկհարկ ավանդատներով: Ենթադրվում է, որ վերին հարկը, ինչպես նաև խորանի վրայի թաղածածկ տարածությունը,

ծառայել են որպես ձեռագրերի թաքստոց-պահարաններ: Կառույցն ուշագրավ է նաև պատկերաքանդակներով: Առաստաղը պատված է արեգակի, լուսնի և հնգաթև աստղերի քանդակներով: Աբսիդի թաղի վրա քանդակված է մարդու և արծվի կերպարանքով երկու հրեշտակ: Աբսիդի պատերին եղել են որմնանկարներ, որոնք ներկայումս դժվարությամբ են նշմարվում: Հատակը սալարկված է: Շինության ծածկի բարդ համակարգն իրականացված է խաչվող կամարներով: Տանիքի վրա վեր է խոյանում 8-սյունանի ռոտոնդան: Գրատան մուտքի առջև կառուցված է եղել է նախասրահ, որից պահպանվել են միայն հիմքերը:

Սաղմոսավանքի գրատունն ու գավիթը XIII դ. հայկական աշխարհիկ ճարտարապետության բարձրարվեստ կառույցներից են:

Հուշարձանախումբը շրջափակված է կիսաշրջանաձև բուրգերով ամրացված պարսպապատերով: Պարսպափակ տարածքում գտնվել են նաև միաբանության բնակելի շինությունները (ավերված են, նկատելի են հետքերը): Վանքի հյուսիսային կողմում, պարսպից դուրս, տարածվում է Սաղմոսավանքի փոքր գերեզմանոցը, որտեղ պահպանվել է Հակոբ րաբունապետի հիշատակին 1421 թ. կերտված գեղաքանդակ խաչքարը: Սաղմոսավանքից մոտ 200 մ հյուսիս՝ վանքի երկրորդ գերեզմանոցում, պահպանվել են XIII-XIV դդ. որմնափակ բարձրարվեստ խաչքարեր:

Դեռևս 1890 թ. Սաղմոսավանքում վերանորոգման աշխատանքներ են ընթացել Խրիմյան Հայրիկի Նախաձեռնությամբ: Խորհրդային շրջանում՝ 1977-1978 թթ., վերանորոգվել է գավթի ծածկը: 1998 թ.-ից աշխատանքներ են իրականացվել «Երկիր և մշակույթ» կազմակերպության ջանքերով. նորոգվել է գավիթը (1998 թ.), վերանորոգվել են Սբ. Սիոն եկեղեցին և մատուռը (1999 թ.), ավարտվել է գրատան նորոգումը (2000 թ.):

ԹԱԼԻՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵՎ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Գտնվում են քաղաքի հյուսիսային եզրին, Հայաստանի պատմական Արագածոտն գավառում:

Կաթողիկե եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ վիճաբանական և մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: Պատերին եղած արձանագրություններից վաղագույնը՝ թվագրված 783 թ., վերաբերում է Թալին ջուր բերելուն:

Ըստ հատակագծային, ծավալատարածական հորինվածքների, ճարտարապետագեղարվեստական արտահայտչամիջոցների և շինարարական առանձնահատկությունների, թվագրվում է VII դ.: Շինարարությունը վերաբերում է Կամսարական իշխանական տոհմին: Պատկանում է հայկական ճարտարապետության «գմբեթավոր բազիլիկ» տիպին, որի նախօրինակը VII դ. սկզբին վերակառուցված Դվինի Սբ. Գրիգոր տաճարն է՝ եռանավ բազիլիկից վերափոխված եռախորան տաճարի: Հորինվածքային այդ գաղափարը Թալինի Կաթողիկեում կատարելագործվել, վերածվել է ճարտարապետական ավարտուն ձևի:

Եռանավ, գմբեթավոր, 36,7 մ x 26,7 մ առանցքային չափերով, եռախորան կառույց է: Խորանները արտաքուստ բազմանիստ են: Ավագ խորանի հս. և հվ. կողմերում ուղղանկյուն ավանդատներ են, որոնց

վերին հարկերը ծառայել են որպես գաղտնարաններ: Աղոթասրահը երկշարք մույթերով և որմնամույթերով բաժանվում է կենտրոնական բարձր ու լայն և կողային՝ ավելի նեղ ու ցածր թաղածածկ նավերի: Գմբեթային փոխանցումը առագաստների միջոցով է: Ունի 5 մուտք՝ երկուական հս. և հվ., մեկ շքամուտք՝ ամ.: Առատորեն լուսավորվում է ճակատների 29, թմբուկի 12 բարձր, լայն կամարակապ և 9 բոլորածև լուսամուտներից: Սրահն ընդարձակ է, հանդիսավոր: Գմբեթակիր չորս հզոր մույթերը, ութ որմնամույթերը, դրանց կապող կամարները թաղածածկերի հետ կազմում են կուռ, ամբողջական կառուցվածքային համակարգ:

Կառուցված է եռաստիճան գետնախարիսխի վրա, սև և կարմիր սրբատաշ տուֆից: Նախապես ունեցել է կղմինդրե ծածկ, որը հետագայում փոխարինվել է սալաքարերով:

Տաճարը վաղ միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության եզակի կոթողներից է, այն շքեղ է ու պալատական: Արտաքին ճակատների գեղարվեստական հարուստ ձևավորմամբ առանձնանում է ժամանակամերձ զուսպ լուծումներով հուշարձաններից: Հարդարանքի տարրերից են լուսամուտների բազմազան պսակազարդերը, խորանների և թմբուկի նիստերի անկյունային զույգ որմնասյուները, դրանց հանգչող քանդակազարդ որմնակամարները: Բացվածքների պսակազարդերում, կամարաղեղների մոտիվներում ակնհայտ է Չվարթնոցի զարդաձևերի ազդեցությունը: Որոշ զարդաքանդակներ (խաչաթևերի և թմբուկի առանձին մասեր) գունազարդվել են սպիտակ և կարմիր (տեղ-տեղ պահպանվել է): Մեծ վարպետությամբ է մշակված հատկապես ամ. ճակատը: Շքամուտքի երկու կողմում, սլացիկ խորշերում տեղադրված զույգ որմնասյուների խոյակներին, հավանաբար, դրված են եղել կոթողներ կամ թևավոր խաչեր: Պատերը ներքուստ ծեփված են եղել կրաշաղախի բարակ շերտով, որի վրա տեղ-տեղ պահպանվել են որմնանկարների պատառիկներ: Ավագ խորանում նշմարելի է Աստվածամոր պատկերը, սրբերի դիմապատկերներ: Գմբեթարդում պատկերված է եղել «Քրիստոսը փառքի մեջ» հորինվածքի ուրույն տարբերակ, որտեղ Քրիստոսի փոխարեն ներկայացվել է միայն գահը, երկու կողմում՝ ավետարանիչները, ներքևում՝ առաքյալները: Դեպի ավագ խորան տանող կամարի 10 մեդալիոններում սրբերի դիմապատկերներ են, իսկ կենտրոնական մեդալիոնում՝ հավասարաթև խաչ: Խորանի հվ. պատին ուրվագծվում է «Մուտք Երուսաղեմ» հորինվածքը: Որմնանկարները վերաբերում են VII դ. 80-90-ական թթ.: Պատվիրատուն, ըստ ձախ ավանդատան արձանագրության, եղել է Մովսես Եկեղեցապանը:

Տաճարը պահպանվել է առանց որևէ էական վերակառուցման (բացառությամբ կղմինդրե ծածկը քարե ծածկով փոխարինելուն): Վնասվել է 1840 թ. երկրաշարժից. ավերվել է գմբեթը և շինության հվ.-ամ. հատվածը: Մասնակի ամրացվել է 1947 թ.: 1970-1974 թթ. վերականգնվել է գմբեթի թմբուկը, նորոգվել են տանիքները, պեղումներով բացվել են հս. մասում գտնվող V դ. միանավ եկեղեցու հիմքերը, որի տակ հետագայում հայտնաբերվել է ստորգետնյա դամբարան:

Կաթողիկե եկեղեցուց մոտ 200 մ հվ.-աե. Սբ. Աստվածածին (Կամսարական) եկեղեցին է: Ըստ ամ. ճակատի անթվագիր

շինարարական արձանագրության՝ կառուցել է Շիրակի և Արշարունիքի տեր Ներսես Կամսարականը:

Ըստ ճարտարապետական հորինվածքի և վիմագրական տվյալների՝ թվագրվում է VII դ.: Ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև, եռախորան, գմբեթավոր կառույց է: Աե. և ամ. թևերը համեմատաբար երկար են հս. և հվ. թևերից, գմբեթատակ հիմքը ոչ թե քառակուսի է, այլ հս.-հվ. առանցքով ձգված ուղղանկյուն: Խաչաթևերն իրար են միանում կամարներով: Գմբեթային փոխանցումը տրոմպների միջոցով է: Պսակված է 12 նիստանի թմբուկով: Հս. խաչաթևի ամ. պատին, դրսից, կա փոքր, բաց խորան: Հարդարանքի տարրերից են ամ. շքամուտքը՝ շեշտված զույգ որմնասյուներին հենվող քանդակազարդ որմնակամարով, լուսամուտների պարակալները, ատամնաշար քիվագոտիները: Կառուցված է կարմրավուն և սև սրբատաշ տուֆի մեծաչափ քարերից:

Պահպանվել է ամբողջովին կանգուն վիճակում: Վերանորոգման մասնակի աշխատանքներ են կատարվել 1947-1948, 1980 թթ.: 1998 թ. վերականգնվել է կղմինդրե ծածկը:

Շրջակա գերեզմանոցում կան վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողներ՝ թեմատիկ պատկերաքանդակներով:

Գրականություն

Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հհ. 1, 2 Ե. 1942, 1948:

Մանուչարյան Ա., Զննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Ե. 1977:

Գրիգորյան Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Ե. 1982:

ԱՍՏՎԱԾԸՆԿԱԼ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

Աստվածընկալ վանական համալիրը հայ միջնադարյան ճարտարապետության նշանավոր հուշարձաններից է: Գտնվում է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Երնջատափ և Հարթավան գյուղերի միջևամասում, Քասաղի կիրճում, գետի աջակողմյան եռանկյունաձև բարձր բլրի վրա: Կառուցվել է V-XIII դդ.: Համալիրը բաղկացած է Սբ. Աստվածածին, Սբ. Նշան եկեղեցիներից և գավթից:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցին միանավ, թաղածածկ, V դ. բազիլիկ կառույց է: Ունի պայտածև կամարներ, ներքին որմնասյուների հնագույն տիպի խարիսխներ և խոյակներ: Մուտքերը հյուսիսային և հարավային կողմերից են: Հարավային կողմից եկեղեցուն կցված են պայտածև խորանով մատուռ և ներփակ սենյակ, որն ըստ Թ. Թորամանյանի կարող էր վկայարան-դամբարան լինել: 1207 թ. եկեղեցին նորոգվել է և այստեղ հաստատվել է վանական միաբանություն:

Սբ. Նշան (Կաթողիկե) եկեղեցին կցված է Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն հյուսիսային կողմից: Եկեղեցին կառուցել են իշխան Զուրդ Վաչուտյանն ու իր կին Խորիշահը 1244 թ.: Արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձև հատակագծով, գմբեթավոր սրահատիպ կառույց է՝ խորանի երկու կողմերում կրկնահարկ ավանդատներով: Առաջին հարկի ավանդատների դռները բացվում են սրահի մեջ, իսկ երկրորդ հարկի ավանդատների մուտքերը բեմի կողմից են: Եկեղեցու երկու մուտքերից հարավայինը բացվում է բազիլիկ եկեղեցու մեջ, իսկ մյուսը արևմտյան կողմից է: Առավել ուշագրավ են եկեղեցու արևմտյան շքամուտքի բարավորի բարձրաքանդակները:

Գավիթը կից է Սբ. Նշան եկեղեցուն արևմտյան կողմից: Ըստ եկեղեցու ներսում պահպանված արձանագրությունների, գավիթը կառուցել է ճարտարապետ Յոհանես վարդպետը XIII դ.՝ իշխան Զուրդ Վաչուտյանի և նրա կնոջ՝ Խորիշահի մեկենասությամբ: Այն ուղղանկյուն, քառասյուն, կենտրոնակազմ հորինվածքով ընդարձակ կառույց է՝ շթաքարե երդիկավոր գմբեթով: Գավթի հատակն ամբողջությամբ ծածկված է տապանաքարերով:

Վանքի շրջակայքում պահպանվել են XII-XVII դդ. բարձրարժեք խաչքարեր ու տապանաքարեր:

Վանական համալիրի վերականգնման աշխատանքները սկսվել են 2007 թ-ից: Վերականգնման նախագծի հեղինակն է ճարտարապետ Սուրեն Սարոյանը:

Գրականություն

Բարխուդարյան Ս.,
Միջնադարյան հայ
ճարտարապետներ և քարգործ
վարպետներ, Երևան, 1963:

«Քրիստոնյա Հայաստան»
հանրագիտարան, Երևան, 2002:

Պետրոսյան Վ., Նիգ-Ապարանի
պատմաճարտարապետական
հուշարձանները, Երևան, 1988:

ԱՐՈՒՃԻ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

(ԱՐՈՒՃԻ ՏԱՃԱՐ)

Վաղ միջնադարյան հայկական ճարտարապետության ամենանշանավոր հուշարձաններից Արուճի տաճարը գտնվում է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Արուճ գյուղի արևելյան մասում: Ըստ մատենագրական տեղեկությունների և եկեղեցու արևելյան ճակատին պահպանված շինարարական արձանագրության, Արուճի տաճարը կառուցել է իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը կնոջ՝ Յեղիսեի հետ, VII դ. 60-ական թվականներին: Եկեղեցին պատկանում է գմբեթավոր դահլիճ տիպի կառույցներին և կանգնած է եռաստիճան գետնախարսի վրա: Այն բաղկացած է աղոթասրահից, առագաստային անցումով գմբեթից (այժմ՝ քանդված), արևելյան խորանի երկու կողմերում երկուական պատուհաններով ավանդատներից: Թեև գմբեթը բացակայում է, տաճարն իր վեհությամբ գերիշխում է շրջակա ընդարձակ համայնապատկերի վրա: Սբ. Գրիգոր Եկեղեցին, իր չափերով, վաղ միջնադարյան գմբեթավոր դահլիճների մեջ ամենամեծն է: Մուտքերը հյուսիսային, հարավային և արևմտյան կողմերից են: Եկեղեցին կառուցված է սև, սրբատաշ տուֆ քարով: Տաճարն ունի ճարտարապետական և ներքին ճարտարապետական ու ոճական լուծումների միասնությամբ: Արտաքին հարդարանքն արված է վաղ միջնադարյան ճարտարապետության սկզբունքներով՝ բազմաթիվ մեծաչափ լուսամուտներ, արևելյան ճակատի «հայկական խորշեր», քանդակազարդ կամարապսակներ, հյուսկեն քիվեր: Արուճի տաճարը հայկական ճարտարապետության մեջ նշանավորվում է իր որմնանկարներով, որոնք հայկական վաղ միջնադարյան մոնումենտալ գեղանկարչության լավագույն օրինակներից են: Հսկայածավալ, չափազանց լուսավոր ներքին տարածությունը որմնանկարներին հաղորդել է հանդիսավորություն և վեհություն: Երբեմնի հարուստ որմնանկարներից պահպանվել են որոշ հատվածներ, որոնք վկայում են VII դ. Ստեփաննոս նկարչի կատարողական բարձր վարպետության մասին:

Սբ. Գրիգոր Եկեղեցին, իր երկարամյա պատմության ընթացքում բազմիցս նորոգվելով, անաղարտ պահպանել է իր նախնական նկարագիրը: Առաջին անգամ նորոգել է խաչատուր վարդապետը XV դ.: Հետագայում՝ 1946 թ., 1958-1959 թթ. և 1964 թ., վերանորոգվել են առանձին հատվածներ, և բարեկարգվել է եկեղեցու շրջակա տարածքը:

Արուճի տաճարի հարավային կողմում, 1947-1952 թթ. պեղումների ժամանակ (ղեկ.՝ Վ. Հարությունյան) բացվել են իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի VII դ. 60-ական թվականների պալատական կառույցի և տաճարից հարավ-արևելք գտնվող բազիլիկ շինության ավերակները:

Գրականություն

Մաթևոսյան Կ., Արուճ, Երևան, 1987:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002:

Հարությունյան Վ., Հայ ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992:

ԾԻՐԱՆԱՎՈՐ

Ծիրանավոր եկեղեցին գտնվում է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աշտարակ քաղաքում: Հիմնադրման վերաբերյալ մատենագրական, վիմագրական աղբյուրները մեզ հստակ որևէ տվյալ չեն հաղորդում, մինչդեռ, ճարտարապետաշինարարական և հորինվածքային առանձնահատկություններից ելնելով, ուսումնասիրողներն այն թվագրում են IV-V դարերով:

Ըստ գոյություն ունեցող տվյալների, մինչ եկեղեցու կառուցումը, այն վիշապապաշտության, այսինքն՝ Աժդահակի պաշտամունքային տաճարն է եղել: Զրիստոնեության ընդունումից հետո տաճարը, արժանանալով մյուս հեթանոսական շինությունների ճակատագրին, քանդվել է, և նրա հիմքերի վրա կառուցվել է ուղղանկյուն հիմքով եկեղեցի:

Եկեղեցու աղոթասրահը երկու զույգ մույթերի շնորհիվ բաժանված էր մեկ կենտրոնական և երկու եզրային մասերի: Ծածկը փայտաշեն է եղել: V դարում եկեղեցին վերակառուցվել է եռանավ բազիլիկ եկեղեցու: Երկու զույգ մույթերը փոխարինվել են ավելի հզոր երեք զույգ մույթերով: Վերջիններիս շնորհիվ փայտաշեն տանիքը վերափոխվել է թաղածածկի՝ պահպանելով սկզբնական քառալանջ հորինվածքը: Միաժամանակ ավագ խորանի երկու կողմերում կառուցվել են ավանդատներ: Արևմտյան ճակատին բացվել են լուսամուտներ, իսկ հարավային և հյուսիսային կողմերում՝ մուտքեր:

XI-XII դարերում՝ սելջուկների դեմ պայքարի տարիներին, Չաքարյանները, պաշտպանական նկատառումներից ելնելով, եկեղեցու հյուսիսային և արևմտյան ճակատները ամրացվել են կրկնապատերով՝ այն վերածվելով պաշտպանական հզոր շինության: XVIII-XIX դարերում եկեղեցին վերածվել է ամրոցի: Մասնավորապես հարավային պատի վերևի հատվածում բացվել են հրակնատային լուսամուտներ՝ պաշտպանված քարե «սաղավարտներով»:

1827 թ. երկրաշարժից հետո եկեղեցին կիսավեր վիճակում էր: Հիմնականում փլուզվել էին տանիքը և հյուսիսային կողմի մույթերը:

1962 թ. փլատակների մաքրման և պահպանական բնույթի աշխատանքներ են կատարվել, իսկ 1988 թ. իրականացվել են պեղումներ, որի արդյունքում հեռացվել է արևմտյան ճակատի կրկնապատը, որն էլ հնարավորություն է տվել բացահայտելու Գագիկ Ա Բագրատունու (990-1020 թթ.) 1013 թ. արձանագրությունը:

Գրականություն

Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատումներ, Եր., 1969:

Ե. Շահագիզ, Աշտարակի պատմություն, Եր. 1987:

Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Եր. 1992:

Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, ՀՀ ԳԱ հրատ. 1998:

5. Conservation of ruined monuments, 16-24 x/2002, Yerevan-Byurakan.

ԿԱՐՄՐԱՎՈՐ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Կարմրավոր Ս. Աստվածածին (Կարմրավոր) եկեղեցին գտնվում է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աշտարակ քաղաքի հյուսիսարևելյան կողմում, հին Բերդաթաղից ոչ հեռու, բարձր սարալանջի վրա: Փոքրածավալ, ներդաշնակ համաչափություններով սլացիկ շինություն է: Եկեղեցու կառուցման թվականը հայտնի չէ, մատենագրական աղբյուրներում ևս որևէ հիշատակություն չկա: Կառուցվածքային հորինվածքով և ճարտարապետական մանրամասերով VII դ. կառույց է, որը մեզ է հասել գրեթե անփոփոխ, կանգուն վիճակում: Եկեղեցին զմբեթավոր միախորան տիպի է՝ քառաթև հատակագծով, արևելյան թևում գտնվող միակ խորանով: Կառուցված է դարչնակարմրավուն տուֆից: Ներքուստ հարդարված է որմնանկարներով, որոնցում պատկերված են «Քրիստոսը փառքի մեջ» հորինվածքը և Սուրբ հեծյալները՝ հայերեն մակագրություններով: Դեկորատիվ հարդարանքը զուսպ է՝ ճարտարապետական կերտվածքին համահունչ: Եկեղեցու ոչ մեծ չափերը (6 x 7,5 մ), հարդարանքի պարզությունը ենթադրում են, որ սա եղել է իշխանական տոհմի դամբարան: Եկեղեցին նաև կուսանաց վանք է եղել և գործել մինչև 1813 թ.:

Շրջապատված է սրբատաշ տուֆ քարերով շարված պարիսպներով, որոնք կառուցվել են 1326 թ. Ասնավուր և Ղուտալչաք ամուսինների կողմից: Արձանագրությունը պահպանվել է պարսպի հարավային դռան բարավորին և Աշտարակ քաղաքի Ս. Մարինե եկեղեցու ձախ ավանդատան պատին: Պարիսպները մասնակի նորոգումներով պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Կարմրավորի բակում միջնադարյան գերեզմանոց է՝ XIII-XVII դդ. խաչքարերով և տապանաքարերով: Ամենահին խաչքարը (1184 թ.) Արքակազմողինն է, ինչից պահպանվել են միայն պատվանդանը և հինգ տողանոց արձանագրությունը:

1956 թ. իրականացվել են հուշարձանի նորոգման և բարեկարգման աշխատանքներ, որոնց ընթացքում հեռացվել է եկեղեցուն արևմտյան կողմից կից, արդեն կիսավեր աղոթարանը (ժողովրդանոց): Վերջինս 1860 թ. կառուցված անարվեստ շինություն էր, որը միայն խաթարում էր միջնադարյան հուշարձանի տեսքը:

Գրականություն

Շահագիզ Ե., Աշտարակի պատմությունը, Երևան, 1987:

Մնացականյան Ս., Երևանը և նրա շրջակայքը, Երևան, 1971:

ԱՄԲԵՐԴ

Ամբերդ (Ամբերդ) ամրոց-բերդաքաղաքը կառուցվել է պատմական Արագածոտն գավառում, Ներկայիս ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աշտարակի տարածաշրջանի Բյուրական գյուղից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք, Արագածի հարավային լանջին, Արքաշեն և Ամբերդ գետերի միախառնման տեղում՝ եռանկյունաձև հրվանդանի վրա: Ամբերդի հիմնադրման ստույգ ժամանակաշրջանը հայտնի չէ: Որոշ գիտնականներ այն վերագրում են կիկլոպյան, ոմանք էլ՝ ուրարտական և վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջաններին: Պեղումների և պատմահնագիտական ուսումնասիրությունների հիման վրա Ամբերդ ամրոցը թվագրվում է X-XIII դդ.:

Ըստ պատմական աղբյուրների Ամբերդի շինարարությունը սկսվել է VII դ. Կամսարական իշխանների կողմից: X դ. ամրոցը պատկանել է Պախլավունի իշխաններին և եղել Բագրատունյաց թագավորության կարևոր ռազմապաշտպանական հենակետերից մեկն ու իր բնական դիրքով, պաշտպանական կառույցներով, անառիկ ամրոցի համբավ վայելել:

X-XIII դդ. ամրոց բերդաքաղաքն ընդգրկում էր մի շարք պատմաճարտարապետական հուշարձաններ՝ ամրոցապարիսպները, Արքաշեն ձորի և Ամբերդաձորի դարպասները, դղյակը, ջրամբարները, բաղնիքը, գաղտնուղիները, մատուռը, բնակելի շինությունները և Կաթողիկե եկեղեցին: Ներկայումս բերդաքաղաքից պահպանվել են դղյակի (X-XIII դդ.), պարսպապատերի ավերակները, բաղնիքի (X-XI դդ.), և այլ շինությունների մնացորդները և Կաթողիկե եկեղեցին (Վահրամաշեն)

(1026 թ.):

Դիյակը կառուցված է բերդաքաղաքի հյուսիսարևմտյան բարձրադիր մասում: Բազալտաշեն այս համալիրի ավերակների ճարտարապետահնագիտական ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այն եղել է եռահարկ, որոշ մասերում՝ քառահարկ, գերանակազմ միջհարկային ծածկերով և բազմիցս վերակառուցվել է:

Դիյակի և Արքաշենի դարպասի մոտ է գտնվում սրբատաշ քարերով և ընդհատակյա ջեռուցման համակարգով կառուցված բաղնիքը: Այս ուշագրավ հուշարձանն ունի ուղղանկյուն հատակագիծ՝ երկայնական առանցքի նկատմամբ հաջորդաբար տեղավորված հանդերձարանով, լողասրահով և ջեռուցման համակարգով: Սենյակներից մեկի պատին նշմարվում են որմնանկարչության հետքեր:

Բաղնիքից մոտ 9 մ. հեռավորության վրա է կառուցված մատուռը: Ենթադրվում է, որ մատուռը կառուցվել է X դ. ոչ շուտ:

Արքաշենի պարսպի մոտ, բերդաքաղաքի կենտրոնական բարձրադիր մասում է գտնվում Վահրամ Պահլավունու հովանավորությամբ 1026 թ. կառուցված Վահրամաշեն եկեղեցին: Եկեղեցին ունի խաչաձև գմբեթավոր հորինվածք: Ուղղանկյուն հատակագծի մեջ ամփոփված է աղոթասրահը՝ արևելյան կողմի ավագ սեղանով և 4 անկյունների ավանդատներով: Ներքուստ բոլորածև, արտաքուստ 12 նիստանի թմբուկը հարդարված է զույգ որմնասյուներով և ծածկված է հովանոցաձև վեղարով: Եկեղեցու ներսում՝ պատի վրա, եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ շինարարական արձանագրություն կա:

Անցած տասնամյակներում Ամբերդում կատարվել են մի շարք հնագիտական պեղումներ և հուշարձանների ամրակայման, վերանորոգման աշխատանքներ: Ամբերդ բերդաքաղաքի տարածքի առաջին պեղումները կատարել է ակադեմիկոս Հ. Օրբելին՝ 1936 թ.: Այնուհետև պեղումները շարունակել է ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը՝ 1963-72 թթ., Ն. Տոկարսկու, Ս. Հարությունյանի ղեկավարությամբ: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են մետաղյա իրեր, զենքեր, արծաթե զարդեր, խեցեղեն, ապակեղեն, ոսկե, պղնձե դրամներ, մոմակալներ, բրոնզե աշտանակներ և այլ հնագիտական իրեր:

1949-72 թթ. ճարտարապետներ Կ. Ղաֆադարյանի, Ա. Ժամհարյանի, Վ. Հարությունյանի, Ս. Զյուրքչյանի, Ա. Միրիջանյանի կատարած չափագրությունների հիման վրա ճարտարապետ Յու. Թամանյանի կազմած վերանորոգման նախագծով կատարվել են Վահրամաշեն եկեղեցու, բաղնիքի վերանորոգման և ամրակայման աշխատանքները:

Ամբերդի համալիրի հուշարձանների վերականգնման, բարեկարգման աշխատանքներ են կատարվել նաև 2005-2007 թթ.:

Գրականություն

Հարությունյան Ս., Ամբերդ, Եր., 1978:

Շախկյան Գ., Լոռի. Պատմության քարակերտ էջերը, Եր., 1986:

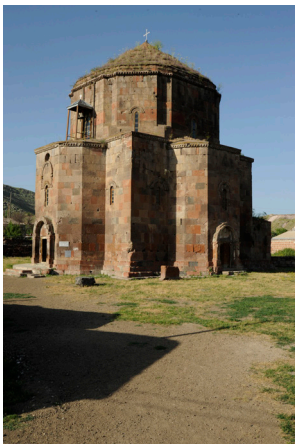
Թամանյան Յու., Զարե տարեգրության վերականգնումը, Եր., 1981:

Amberd, Milano, 1972.

ՄԱՍՏԱՐԱՅԻ ՍԲ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հայաստանի վաղ միջնադարյան ճարտարապետության առավել ուշագրավ և ինքնատիպ եկեղեցիներից է Մաստարայի Սբ. Հովհաննես եկեղեցին, որը գտնվում է գյուղի կենտրոնում: Ըստ հարավային և արևմտյան ճակատների շինարարական արձանագրության, եկեղեցին կառուցել է Գրիգորաս վանականը VII դ.: Եկեղեցու թվագրման հետ կապված կան տարբեր տեսակետներ: Որոշ մասնագետներ կարծում են, որ տվյալ արձանագրությունը վերաբերում է եկեղեցու VII դ. վերականգնմանը, և, ելնելով եկեղեցու ճարտարապետաշինարարական հատկանիշներից՝ ճարտարապետական հնավանդ ձևերից, եկեղեցին վերագրում են ավելի վաղ ժամանակաշրջանի՝ V դ.: Սբ. Հովհաննես եկեղեցին կենտրոնագմբեթ, քառախորան կառույց է: Աղոթասրահը քառանկյունի է: Եռաստիճան տրոմպների վրա բարձրանում է հսկա գմբեթը՝ ութանիստ թմբուկով: Խորաններից երեքը ներսից պայտածն են, դրսից՝ հնգանիստ: Ավագ խորանի երկու կողմերում ավանդատներն են: Մուտքերն արևմտյան և հարավային խորաններից են: Սկզբնապես կառուցված է եղել շագանակամանուշակագույն մեծ չափերի քարերով, իսկ VII դ. նորոգվել է նարնջադեղնավուն քարերով: Եկեղեցին վերանորոգվել է X-XIII դարերում: Ուշ միջնադարում եկեղեցին շրջապատված է եղել պարիսպներով, որոնք 1889 թ. քանդվել են եկեղեցու վերանորոգման ընթացքում:

Գրականություն

Թորանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Եր., 1948:

Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Եր., 1992:

Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 7, Եր., 1981:

Սբ. Հովհաննես եկեղեցին հատկապես արժեքավոր է իր ներքին տարածության կատարյալ լուծմամբ: Ծավալների ներդաշնակությունը, լայնաթիփ զմբեթն ու այն կրող հզոր տրոմպները ներսի տարածքին հաղորդում են վեհաշուք տեսք: Եկեղեցու հարդարանքը՝ բարավորների հավասարաթև խաչերը, քերովբեների գծաքանդակները, զույգ թռչուններով խաչաքանդակը, կամարակապ պսակի վրա աղավնիների բարձրաքանդակները, բնորոշ են վաղ միջնադարյան (V դ.) հայ ճարտարապետությանը:

ՄՈՒՂՆԻԻ ՍՔ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Մուղնիի Սք. Գևորգ եկեղեցին գտնվում է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Մուղնի գյուղի հարավային ծայրում: Ըստ XVII դարի պատմագիր Չաքարիա Սարկավագի, վանքը հիմնադրել է Հովհաննավանքի միաբանությունը: Հավանաբար դա տեղի է ունեցել XIII դ. առաջին կեսին, որովհետև արդեն 1278 թ. Մուղնիի Սք. Գևորգ վանքում ձեռագիր է ընդօրինակվել: XIII-XV դդ. այն դարձել է հռչակավոր ուխտատեղի: Վանքը ծաղկում է ապրել XVII դարում, երբ համալիրը երկու անգամ հիմնովին վերականգնվել է: 1632-1655 թթ. վանքի առաջնորդ Մարտիրոս Եպիսկոպոսը քանդել է արդեն խարխուլ եկեղեցին ու մյուս շինությունները և կառուցել նորերը՝ 2 զույգ մույթերով եռանավ բազիլիկը, պարիսպներ և խցեր: Սակայն 1664 թ. Հովհաննես վարդապետը հիմնովին քանդել է այն և սրբատաշ տուֆ քարերով 1664-1669 թթ. կառուցել նորը:

Վանքի Սք. Գևորգ եկեղեցու ճարտարապետն է Սահակ Հիզանեցին (1666), որի մահից հետո նրան փոխարինել է իր աշակերտ Ուստա Մուրադը: Մուղնիի Սք. Գևորգ վանքը մասնակի վերանորոգվել է XIX դարում. 1830 թ. նորոգվել է տանիքը, 1839 թ.՝ կայծակից վնասված գմբեթի վեղարը: 1870 թ. այնտեղ դպրոց է հիմնվել: 1895-ին կառուցվել է հյուսիսսարևելյան կողմի բնակելի սենյակների երկրորդ հարկը: Համալիրի հյուսիսսարևմտյան կողմում է աղբյուրի փոքրիկ շենքը՝ զուգակցված ջրամբարի հետ: Արևելյան պարսպապատին կից են թաղածածկ սեղանատունը, մթերանոցը: 2000 թ. վանքը նորոգվել և տարածքը բարեկարգվել է Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշոտյանի հոգածությամբ ու նույն թվականի հոկտեմբերի 8-ին վերածվել Գարեգին Բ կաթողիկոսի ձեռքով:

Վանքի եկեղեցին քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ հորինվածք ունի և կառուցված է սև ու կարմիր տուֆի սրբատաշ քարերով: Եկեղեցուն արևմտյան կողմից կից է եռակամար բաց սրահը, որի միջին հատվածի վրա կառուցվել է զանգակատան 12 սյունանի ռոտոնդան: Ընդարձակ և բարձր աղոթասրահի կենտրոնում խաչաձև մույթերի վրա բարձրանում է գլանաձև թմբուկով և հովանոցաձև վեղարով գմբեթը: Խորանի և դահլիճի հյուսիսսարևելյան անկյան վրա XIX դարի որմնանկարներ կան: Եկեղեցու արտաքին հարդարանքում մեծ դեր է խաղացել բազմագունությունը. սև և դեղնակարմրավուն տուֆի օգտագործումով գմբեթի թմբուկին չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների հարթաքանդակներ են արված: Ուշագրավ է հարավային մուտքն իր բացառիկ հարուստ և բարձրարվեստ ձևավորումով:

Մուղնիի Սք.Գևորգ եկեղեցին ճարտարապետական ձևերի գեղագիտական բարձր հատկանիշներով ուշմիջնադարյան Հայաստանի լավագույն կառույցներից է:

Գրականություն

Հայկական Սովետական
Հանրագիտարան, հ. 8, Եր., 1982:

ՈՒՇԻԻ ՍՔ. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Գտնվում է Արագածոտնի մարզի Ուշի գյուղից 1 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ բլրի հարավային ստորոտին, որտեղ մինչ օրս պահպանվել են Թ.ա. II-I հազ. ամրոց-բնակատեղիի կառույցների մնացորդները:

Համաձայն հիշատակությունների, պեղումներից հայտնաբերված արձանագրությունների և վիմագրությունների, հուշարձանը թվագրվում է V-XVII դարերով:

Հուշարձան-համալիրն իր մեջ ընդգրկում է Սք. Սարգիս եկեղեցին, որը կառուցվել է V դարում, իսկ գլխավոր կաթողիկե եկեղեցին՝ XIII-XIV դարերում: Վանական համալիրի մաս էին կազմում նաև գավիթը, զանգակատունը, հյուրատունը, տնտեսական ու բնակելի օժանդակ շինությունները:

Սք. Սարգիս եկեղեցին վանական համալիրի միակ կանգուն կառույցն է և առաջինն այն եկեղեցիների շարքում, որոնք կրել են Սք. Սարգիս անունը: Համաձայն հնագույն հիշատակությունների, եկեղեցին V դարում կառուցել է Մեսրոպ Մաշտոցը՝ հողին հանձնելով նաև իր հետ բերած Սք. Սարգիս զորավարի մասունքները:

Եկեղեցին ուղղանկյուն հիմքով, միանավ թաղածածկ, աղոթասրահի արևելյան կողմում կառուցված պայտածև աբսիդով կառույց է: Տեղադրված է վանական համալիրի հյուսիսային մասում, միակ մուտքը արևմտյան կողմից է: Իր գոյության ընթացքում եկեղեցին ենթարկվել է վերանորոգումների (V, XII-XIII, XVII դդ.), մասնավորապես վերափոխվել են որմնաքարերը, քարե սալածածկի կղմինդրյա ծածկը:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցին վանական համալիրի գլխավոր, կաթողիկե եկեղեցին է: Ինչպես նշվեց, այն կառուցվել XIII դարում Վաչե Վաչուտյանի կողմից՝ Սբ. Սարգիս եկեղեցու հարավային պատին կից: Երբեմնի եկեղեցին եղել է ուղղանկյուն հիմքով, ունեցել է գմբեթավոր սրահ: Գմբեթը գմբեթատակ քառակուսով հենված է եղել աղոթասրահի արևմտյան կողմից զույգ և ավագ խորանի երկու կողմերից վեր խոյացող որմնամույթերի վրա: Այն դրսից և ներսից աչքի է ընկել իր ճոխ հարդարանքով, ինչպես նաև բազմաթիվ արձանագրություններով: Այդ շքեղությունը վերաբերվել է նաև արևմտյան և հարավային շքամուտքերին: Իսկ ավագ խորանն առանձնացել է իր որմնանկարներով: Խորանի երկու կողմերում կառուցված են եղել կրկնահարկ ավանդատներ:

Գավիթը կառուցվել է Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատին կից, 1264 թ.՝ համաձայն արևմտյան շքամուտքի բարավորի արձանագրության: Այն ուղղանկյուն հիմքով, չորս մույթերի և ութ որմնամույթերի կամարների խաչաձև փոխանցումով կառույց է: Մուտքերը երկուսն են՝ արևմտյան և արևելյան: Հատկանշական է գավթի հարավային պատի կանգուն մնացած, մույթով երկու մասի բաժանված լուսամուտը:

Չանգակատունը կառուցվել է 1311 թ.՝ Սբ. Աստվածածին եկեղեցու և գավթի արևմտյան պատին կից: Պահպանվել են դրա հիմնապատերը և շքամուտքի որոշ քարեր:

Հուշարձան-համալիրի հիշարժան այլ կառույցներ են նաև Ոսկան վարդապետ Երևանցու կողմից XVII-XVIII դարերում կառուցված տնտեսական, բնակելի ու օժանդակ շինությունները, այդ թվում հյուրատունը, որը կառուցվել է 1654-1662 թթ., ինչպես նաև համալիրը բոլորող, աշտարակներով առանձնացող պարիսպը:

1827 թ. կործանարար երկրաշարժից հետո հուշարձան-համալիրը մատնվեց անուշադրության և տարիների ընթացքում այն ծածկվեց մի քանի մետր հաստությամբ հողաշերտով: Միայն 1999-2001 թթ. իրականացված ընդգրկուն պեղումների շնորհիվ հնարավոր եղավ վանական համալիրն ազատել այդ հողաշերտից և 2004 թ. վերականգնել V դարի Սբ. Սարգիս եկեղեցին: Ելնելով հետագա աշխատանքների կազմակերպման անհրաժեշտությունից, 2007 թ-ից իրականացվում են վերականգնման ձեռնարկումներ:

Գրականություն

Ֆ.Բաբայան, Ուշիի սուրբ Սարգիս վանքը, Եր. 2005:

Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Եր. 2002:

Conservation of ruined monuments, 16-24 x/2002 Yerevan-Byurakan.

ՏԵՂԵՐԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

Գտնվում է Բյուրականից հյուսիս, Տեղեր գյուղում, անդնդախոր կիրճի աջափնյա եզրին: Ըստ գավթի արևմտյան մուտքի բարավորին պահպանված շինարարական արձանագրության, վանքը կառուցել է իշխան Վաչե Վաչուտյանի կինը՝ Մամախաթունը, 1213-1232 թթ.: Վանքի ճարտարապետն է Աղբայրիկ վարդապետը: Հուշարձանը կառուցվել է մոխրագույն բազալտ քարով: Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր եկեղեցական կառույցներից է: Բաղկացած է Սբ. Աստվածածին եկեղեցուց և գավթից:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, ըստ գմբեթի թմբուկի հարավային կողի վրա պահպանված արձանագրության, կառուցվել է 1213 թ.: Պատկանում է գմբեթավոր սրահատիպ եկեղեցիների տիպին: Ունի ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն հորինվածք: Եկեղեցին առանձնանում է ճարտարապետական զուսպ ոճով:

Գավիթը կից է եկեղեցուն արևմտյան կողմից: Ըստ գավթի հարավարևելյան սյան խոյակի վրա պահպանված արձանագրության, կառուցել է Աղբայրիկ ճարտարապետը 1221 թ.: Պատկանում է քառասյուն գավիթների տիպին: Գավիթն ուշագրավ է իր ծավալատարածական հորինվածքով և առանձնահատուկ տեղ է գրավում նույնատիպ գավիթների շարքում: Գավթի հյուսիսարևմտյան և հարավարևմտյան անկյունների տանիքի վրա տեղադրված են մատուռանման երկու փոքր

եկեղեցիներ, որոնք արտաքուստ ուղղանկյուն, արևելյան կողմից փոքր խորանով կենտրոնագմբեթ կառույցներ են: Մատուռների մուտքը դեպի գավիթ տանիքից են: Աղբայրիկ ճարտարապետի այս ինքնատիպ լուծումը կառույցին տալիս է վեհ ու սլացիկ կերպարանք:

Պաշտպանական նկատառումներից ելնելով՝ վանքը պարսպապատվել է: 1468 թ. Սարգիս Բյուրականցու կողմից վերակառուցվել է, XVIII դ. վերջում վերանորոգվել է: Վանքը մեծապես վնասվել է 1949 թ. երկրաշարժից: Նոր վերանորոգումներ են կատարվել 1950-1953 թթ. և 1975-1976 թթ. :

Գրականություն

Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992:

Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963:

ՔԱՍԱՂԻ ԲԱԶԻԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

Վաղքրիստոնեական հայկական ճարտարապետության այս նշանավոր հուշարձանը գտնվում է Ապարան քաղաքի կենտրոնում: Ենթադրվում է, որ IV-V դդ. եղել է Արշակունիների ապարանքի արքունի աղոթատեղին: Համալիրի մեջ մտել են գլխավոր և հնագույն Սբ. Խաչ եկեղեցին, հետագայում կառուցված սյունասրահը և միանավ բազիլիկ եկեղեցին: Սբ. Խաչ եկեղեցին ուղղանկյուն հատակագծով, եռանավ բազիլիկ է, որի աղոթասրահը երկու պայտածև կամարաշարերի միջոցով բաժանվել է ընդհանուր երկլանջ տանիքի տակ առնված կենտրոնական մեծ և երկու կողային փոքր նավերի: Արևելյան խորանը ներսից պայտածև է, դրսից՝ հնգանիստ: Ունի երեք մուտք՝ երկուսը հարավային և մեկը արևմտյան կողմերից: Վաղ միջնադարում եկեղեցու հյուսիսարևելյան անկյունում կառուցվել է շեղանկյուն հատակագծով ավանդատուն: Հուշարձանը կառուցված է սև, մոխրագույն, խոշոր չափերի տուֆ քարով: Եկեղեցու արևմտյան և հարավային ճակատների շքամուտքերի բարավորների զարդաքանդակային հորինվածքները վաղ միջնադարյան հայկական քանդակագործական արվեստի լավագույն նմուշներից են:

1944-1947 թթ. բազիլիկի տարածքում կատարված հնագիտական պեղումների ժամանակ (ղեկավար՝ Ա. Սահինյան) բացվել են եռանակ բազիլիկի եռաստիճան որմնախարիսիքը, հյուսիսային կողմից հետագայում տաճարին կցված կամարակապ սյունասրահի մնացորդները, հյուսիսային կողմից ավանդատանը կից միանակ, թաղածածկ, պայտածև խորանով բազիլիկ եկեղեցու հիմնապատերը:

Պեղումների ժամանակ գտնված բազմաթիվ մանրամասերի ու բեկորների միջոցով հնարավոր է դարձել վերականգնել վաղմիջնադարյան այս ուշագրավ հուշարձանի ճարտարապետական ընդհանուր պատկերը և կազմել հուշարձանի վերակազմության նախագիծը: Զասաղի բազիլիկ եկեղեցու արժեքավոր քանդակագարդ հնավանդ խոյակներից մեկը այժմ գտնվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում: 1980-1990 թթ. համալիրի Սբ. Խաչ եկեղեցին՝ կից ավանդատնով, ամբողջովին նորոգվել է և 1996 թ-ից դարձել գործող եկեղեցի:

Գրականություն

Սահինյան Ա.,
Զասաղի բազիլիկայի
ճարտարապետությունը, Երևան,
1955:

Թորամանյան Թ., Նյութեր
հայկական ճարտարապետության
պատմության, հ. 2, Երևան, 1948:

Հարությունյան Վ., Հայկական
ճարտարապետության
պատմություն, Երևան, 1992:

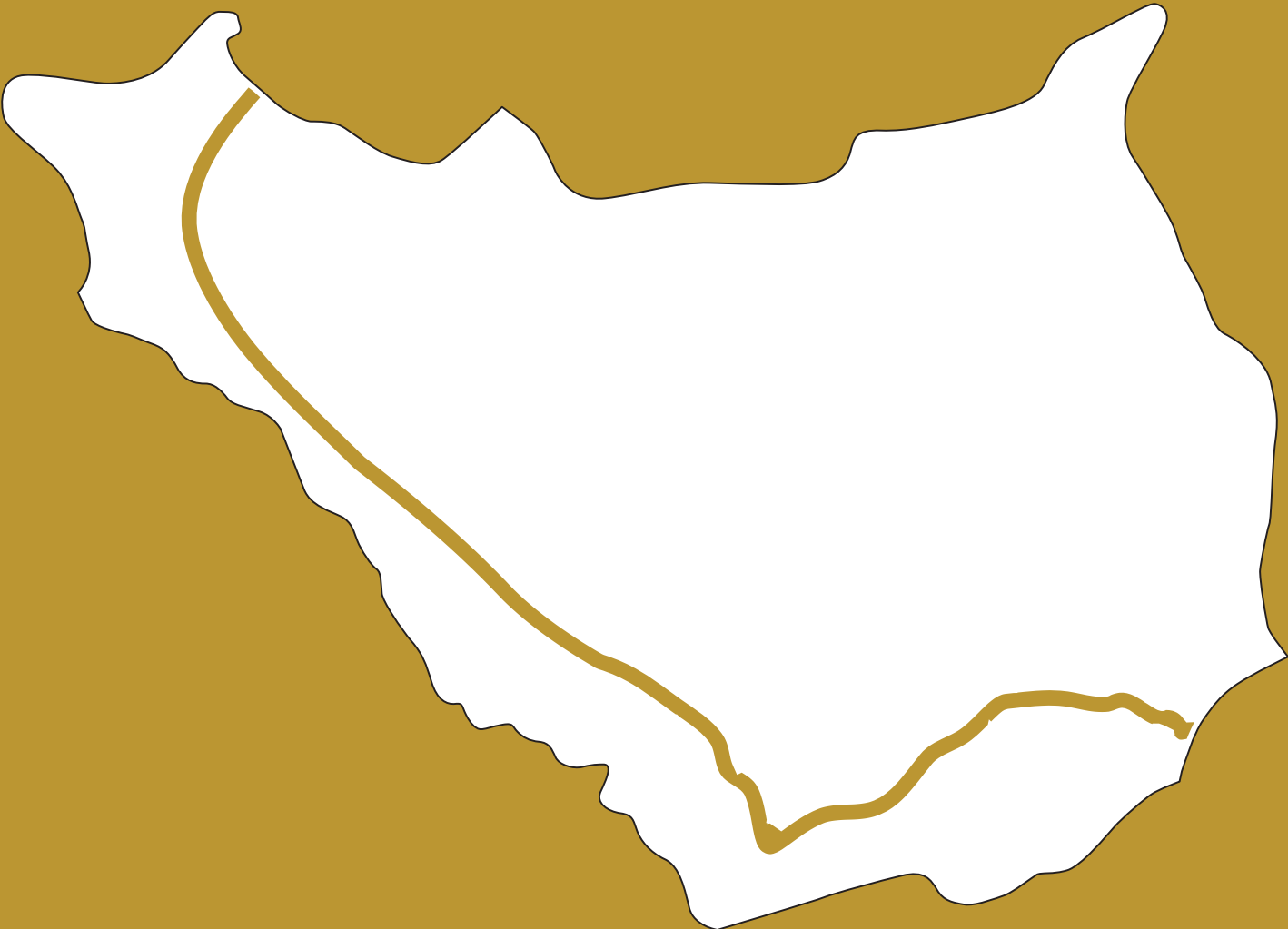

ԱՐԱՐԱՏ

ԱՐՏԱՇԱՏ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ
ԴՎԻՆ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ՎԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐԱՊԵՏ
ՎԱՆՔ

ԱՐՏԱՇԱՏ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ

Արտաշատը իբրև միասնական հայկական պետության մայրաքաղաք հիմնադրել է Արտաշես թագավորը: Գտնվելով խիտ բնակեցված Արարատյան բարեբեր դաշտում, առևտրական ճանապարհների հանգույցում, Արտաշատը դարձել է ոչ միայն Հայաստանի, այլև հելլենիստական Արևելքի նշանավոր և հայտնի քաղաքներից մեկը: Պատահական չէ, որ Արտաշատի մասին գրի են առնվել ու մեզ հասել ուշագրավ տեղեկություններ: Խորենացին գրել է, որ Արտաշատում մեհյաններ են կառուցվել և Բագարանից այնտեղ են փոխադրվել Արտեմիս-Անահիտի և թագավորի նախնիների արձանները: Ավելի շատ բան էլ իր կողմից կառուցելով Արտաշեսը հարդարում է Արտաշատն իբրև արքայանիստ քաղաք: Այս ամենի շնորհիվ Արտաշատը դառնում է Մերձավոր Արևելքի միջազգային առևտրի կարևոր կենտրոններից մեկը և հայկական հողերը միավորող մայրաքաղաքի դերը կատարում է շուրջ հինգ հարյուր տարի: Հռոմեացի զորավար Լուկոլիոսը Արտաշատը համարում էր Հռոմին անհնազանդ «հայկական Կարթագեն» և սպառնում էր հիմնահատակ ավերել այն ինչպես Կարթագենը: Այդ նրան չի վիճակվել, սակայն 120 տարի անց Ք.հ. 59 թ. գարնանը Արտաշատն ավերել ու հրկիզել է հռոմեական զորավար Կորբուլոնը: 60-70-ական թթ. Արտաշատը վերակառուցվել և շարունակել է լինել տարածաշրջանի կարևոր կենտրոններից մեկը: 116թ. հռոմեական զորքերը Տրայանոս կայսեր գլխավորությամբ գրավել են Արտաշատը, բայց մեկ տարի անց ստիպված են եղել հեռանալ: 163թ. հռոմեացիները կրկին պաշարել և գրավել են Արտաշատը: 164թ. մայրաքաղաքը մասամբ ավերված Արտաշատից տեղափոխվել է Վաղարշապատ: Արտաշատը շարունակել է պահպանել իր կարևոր առևտրական կենտրոնի դերը մինչև նրա շուրջ առաջացած ճահիճների ու վատ օդի պատճառով հայոց Խոսրով Կողակ թագավորը /332-338թթ./ իր արքունիքը տեղափոխել է Դվին: 360-ական թթ. Հայաստան ներխուժած Սասանյան Իրանի Շապուհ II շահի բանակը գրավել ու ավերել է Արտաշատը, գերեվարել բնակչությանը: V դարի պատմիչ Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ պարսից զորքերը «Եկին

ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, և առին զնա, և կործանեցին զպարիսպ նորա. Առին անտի զգանձս մթերեալս՝ որ կային, և գերեցին զամենայն քաղաքն: Եւ խաղացուցին ի յԱրտաշատ ի քաղաքէ ինն հազար տուն եղ հրեայս, զոր ածեալն էր գերի Տիգրանայ Արքայի Արշակունւոյ յերկրէն պաղեստինացոց և քառասուն հազար երդ հայ, զոր յԱրտաշատ քաղաքէ խաղացուցին: Եւ զամենայն շինուած քաղաքին հրծիգ արարին զփայտակերտն, և զքարակերտն քնդեցին»: Զարը քարի վրա չթողեցին և քաղաքը անմարդաբնակ դարձրեցին, ավելացնում է պատմիչը:

VII դ երբեմնի խոշոր քաղաքի տեղում մնում էր մի փոքր ամրոց և մի ավան, որի բնակիչները զբաղվում էին որդան կարմիր ներկի արտադրությամբ և դրանով թել ու գործվածքներ ներկելու արհեստով: Այնուհետև Արտաշատը անհետացել է պատմության թատերաբեմից: Երկար ժամանակ հայտնի չէր նույնիսկ նրա տեղը, քանի որ Մեծամոր գետը, որ հնում իրոք մեծ գետ էր և իր մեջ առնելով Մեծամորի / Սևջրի/, Զասախի, Յրագղանի և Ագատ գետերի ջրերը, Արաքսին միանում էր Արտաշատի մոտ, հետագայում փոխելով իր հունը միայն Զասախին միանալով խառնվում է Արաքսին: 1967թ, Փոքր Վեդի գյուղում ջրագիծ անցկացնելիս հայտնաբերվել են հինգ քարե սալերի վրա փորագրված լատիներեն արձանագրություններ, որոնք լավ առիթ են հանդիսացել հին մայրաքաղաքի պեղումներն սկսելու համար: 1970 թ. Յայկական ԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը սկսել է պեղումներ կատարել: Պեղումներից պարզվել է, որ քաղաքի միջնաբերդը և կենտրոնական թաղամասերը տեղադրված են եղել Խոր Վիրապի մեծ բլրախումբ կազմող ինը ժայռոտ բլուրների վրա: Այդ բլրախմբից 350-400մ դեպի հարավ-արևելք կա ևս երկու բլուր, որոնց վրա պարիսպների հետքեր են պահպանվել, իսկ դրանց դիմացի հարթավայրում՝ դեպի հյուսիս-արևելք և հարավ փռված են եղել քաղաքի թաղամասերը: Ուշագրավ է հատկապես քաղաքի պաշտպանական համակարգը: Պարիսպներով շրջապատված են եղել Խոր Վիրապի բոլոր բլուրները, բայց պարիսպները կառուցվել են ոչ թե իրարից անջատ, այլ կազմել են մի միասնական ընդարձակ, հզոր պաշտպանական համակարգ: Իրար մոտ գտնվող կամ կից բլուրներն օղակող պարիսպներն իրար միացած են եղել զուգահեռ պատերով կառուցված միջանցքներով: Պարսպի հետքերը նկատելի են բոլոր բլուրների շուրջ, բայց պահպանվել են հատվածաբար: Պարիսպները կառուցվել են տեղական կարմրավուն, կարծր քարից և մոխրագույն անմշակ մարմարից, իսկ վերևում օգտագործել են հում աղյուսի շարվածքը: Պարիսպներն ամրացվել են հենապատերով ու կիսաշրջան աշտարակներով: Պարիսպի հաստությունը տարբեր մասերում տարբեր է՝ 2,80 մետրից մինչև 4,80 մետր: Արտաշատը պաշտպանված է եղել նաև ջրային խանդակով: Ամփջապես քաղաքի դիմաց գտնվող, Արաքսի վրա կառուցված Տափերական կամուրջով գլխավոր ճանապարհն ուղղվել է դեպի հարավ-արևմուտք՝ դեպի Տիգրանակերտ: Մեծամոր գետի կամրջով ճանապահն ուղղվել է դեպի հյուսիս-արևմուտք դեպի Վաղարշապատ, իսկ հարավ-արևելք ուղղությամբ դեպի Պարսկաստան: Արտաշատին բնորոշ է եղել քաղաքային տնտեսության երեք հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության, արհեստագործական արտադրության և առևտրի բավական բարձր մակարդակը: Քաղաքային բնակչությունը կազմում էր ինքնավար համայնք, որը հողեր ուներ քաղաքի շուրջ և

քաղաքին պատկանող բնակավայրերում՝ ագարակներում: Քաղաքի ճարտարապետությունն վերաբերյալ կյուրթերը բազմազան են: Շենքերի մեծ մասը կառուցվել է տեղական կարմրավուն, ճեղքած կոպտատաշ քարերից և ունի գերանակապ, հարթ, եղեգներով ու հողով ծածկված տանիք: Կան նաև բաց գույնի մանրահատիկ սրբատաշ կրաքարից կառուցված շենքեր: Պեղումներից հայտնաբերված սյուների գլանների, խարիսխների ու ատամնաշար քիվերի բեկորները վկայում են, որ Արտաշատում եղել են նաև զգալի թվով սյունազարդ, երկթեք, կղմինդրածածկ տանիքով, կրաշաղախով սվաղված շքեղ շենքեր: Ուշագրավ է նաև շենքերի ներսի հարդարանքը: Պատերը զարդարվել են գույնզգույն սվաղով ու որմնանկարներով: Քարից բացի երբեմն օգտագործվել է հում և թրծած աղյուս՝ կրաշաղախով: Թրծած աղյուսն օգտագործվել է քաղաքի բաղնիքներում, որոնք ունեն կրկնակի տաքացվող հատակներ: Թեև պեղված է ընդարձակ քաղաքի մի փոքր մասը միայն, բայց պեղումները հիմնավորեցին Արտաշատի մասին մեզ հասած պատմական աղբյուրների դրվատանքները և բացահայտեցին հայոց հինավուրց մայրաքաղաքի փառահեղ պատկերն իր բազում կողմերով:

Գրականություն

- Առաքելյան Բ.Ն., Հին Արտաշատ, Ե., 1947:
- Խաչատրյան ժ., Արտաշատի դամբարանադաշտը, Ե., 1981:
- Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1996:
- Аракелян Б.Н., Предварительные результаты раскопок древнего Арташата, ИФЖ, 1974, N 4.
- Тер-Мартirosов Ф., Античные терракоты Арташата, ВОН, Е., 1976, N 1,
- Хачатрян Ж., Д. Канеян, Стратиграфия 7 холма, ВОН, 1975, N 11;

ԴՎԻՆ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ

Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքներից Դվինը, որ շուրջ հազար տարի (IV-XIII դդ.) եղել է երկրի վարչաքաղաքական, պաշտպանական, առևտրատնտեսական և մշակութային խոշոր կենտրոն, գտնվում է Արարատյան դաշտի հյուսիսային մասում, Գեղամյան լեռնաշղթայի հարավային ստորոտին, այն ժամանակ այդտեղով հոսող Ագատ գետի ձախակողմյան բլրի և նրան հարակից տարածքի վրա: Դվինի վերաբերյալ տեղեկություններ են հաղորդում հայկական, հունական, արաբական, ասորական, վրացական սկզբնաղբյուրները: Ըստ պատմահայր Մովսես Խորենացու «դվին» բառը պարսկերեն է և նշանակում է «բլուր»:

Դվինի բլուրը և շրջակայքը, պաշտպանական առումով բնականորեն հարմար դիրքի, շրջակա ոռոգելի և արգավանդ հողատարածքների շնորհիվ, բնակեցված են եղել դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից: Քաղաքը հիմնադրվել է մ.թ. IV դ. 30-ական թթ., Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ոստան գավառում, երբ Հայոց Խոսրով Բ Կոտակ թագավորն Արշակունիների արքունիքն Արտաշատից տեղափոխել է Դվին (գավառը քաղաքի անունով կոչվել է Ոստան Դվն): 470 կամ 471 թ. Վաղարշապատից Դվին է տեղափոխվել նաև կաթողիկոսական աթոռը: Արշակունիների անկումից (428 թ.) հետո Դվինը Մարզպանական Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, կրթամշակութային խոշոր կենտրոնն է եղել:

Քաղաքը բազմիցս ենթարկվել է օտար նվաճողների հարձակումներին և ավերածություններին: 640 թ. արաբական զորքերը գրավել են Դվինը, կողոպտել և ավերել այն, սպանել 12.000

և գերեվարել 35.000 բնակիչ: Արաբական զորքերի հարձակումները շարունակվել են նաև հետագայում: VIII դ. վերջից, երբ Դվինը դարձել էր Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչամիավորման կենտրոն, արաբների հարկային ծանր քաղաքականության հետևանքով քաղաքից և մերձակայքից հեռացել են բազմաթիվ հայեր: Բագրատունիների իշխանության հաստատումից (862 թ.) և Հայաստանի անկախության վերահաստատումից (885 թ.) հետո Դվինը կրկին ապրել է տնտեսական մեծ վերելք: XI դ. վերջին-XII դ. սկզբին քաղաքը հետզհետե կորցրել է իր դերը, որին նպաստել են օտար ցեղերի և հարևան իշխանությունների հաճախակի ասպատակությունները, ինչպես նաև՝ Դվինի արհեստավորների և վաճառականների Անի տեղափոխվելը: 1203 թ. քաղաքն ազատագրել են հայ-վրացական միացյալ զորքերը՝ Չաքարյան իշխանների ղեկավարությամբ: 1225 թ. Խորեզմի շահ Ջալալ Էդ Դինի և 1236 թ. մոնղոլ-թաթարների արշավանքների հետևանքով Դվինը վերջնականապես կործանվել է: Հետագա դարերում քաղաքատեղիի տարածքում առաջացել են մի քանի գյուղեր:

Իր գոյատևման ընթացքում քաղաքը զարգացել և ընդարձակվել է գետի ընթացքով դեպի հարավ, և այժմ նրա քաղաքային պարսպի հետքերն ու հնագիտական մշակութային շերտերը նկատելի են մի քանի հարյուր հեկտարի վրա, ներկայիս ՀՀ Արարատի մարզի Դվին, Վերին Դվին, Վերին Արտաշատ, Նորաշեն, Բերդիկ, Հնաբերդ, Այգեստան գյուղերի կառուցապատված և մշակելի հողատարածքներում:

Հնավայրի ուսումնասիրությունը սկսվել է XIX դ.: 1850 թ. քաղաքատեղին ուսումնասիրել է Կովկասի նահանգապետի գրասենյակի աստիճանավոր Տոկարևը, 1899 թ. հետախուզական պեղումներ է կատարել Ն. Մառը, 1904-1907 թթ.՝ Խաչիկ վարդապետ Դադյանը: Կանոնավոր պեղումները սկսվել են 1937-1939 թթ. (Ս. Տեր-Ավետիսյան) և շարունակվել Երկրորդ աշխարհամարտից հետո՝ 1946 թ.-ից, Կ. Ղաֆադարյանի ղեկավարությամբ: 1977 թ.-ից պեղումները ղեկավարել է Ա. Զալանթարյանը, 2010 թ.-ից՝ Հ. Մելքոնյանը:

Դվինը Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի մշակութային-տնտեսական կյանքի խոշոր կենտրոն էր, Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկը՝ ավելի քան 100.000 բնակչությամբ:

Քաղաքը եղել է «Մետաքսի ճանապարհ»-ի հանգրվաններից, քարավանային բարեկարգ մայրուղիներով կապված է եղել հարակից և հեռավոր երկրների հետ: Դվինում արտադրվել և արտահանվել են բամբակյա բարձրորակ գործվածքներ, մետաղյա և խեցեգործական իրեր, հախճապակի, գորգեր, ներկեր:

Դվինն ունեցել է խիտ կառուցապատում, հատակագծային եռամաս կառուցվածք՝ բաղկացած միջնաբերդից, բուն քաղաքից (շահաստան) և արվարձաններից: Բլրի գագաթը զբաղեցրել է արտաքին կողմից խանդակով պաշտպանված և կրկնակի հզոր պարսպապատերով օղակված միջնաբերդը: Ամրակուռ պարսպապատերով շրջափակված բուն քաղաքը տարածվել է միջնաբերդի շուրջ: Երկարամյա պեղումների շնորհիվ հնավայրում հայտնաբերվել են պատմաճարտարապետական մեծ արժեք ներկայացնող կառույցների մնացորդներ:

Միջնաբերդի և կենտրոնական թաղամասի պեղումների ընթացքում ստորին մշակութային շերտերում բացահայտվել են բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններին պատկանող բազմաթիվ հնագիտական

արժեքներ, (խեցեղեն, կուռքեր և այլն): Հատկապես, նշանակալի են անտիկ դարաշրջանին պատկանող մոնումենտալ կառույցների պահպանված հիմքերը և ճարտարապետական բեկորները, որոնք մասամբ օգտագործվել են վաղ քրիստոնեական կառույցների շարվածքներում:

Դվինի նախամիջնադարյան կառուցապատման առավել ընդարձակ հետազոտումը անհնար է, քանի որ այն պայմանավորվում է վերին. այս հուշարձանի համար առավել արժեքավոր՝ միջնադարյան շերտերի հեռացման անհրաժեշտությամբ:

Միջնաբերդ - քաղաքի հիմնադրման ժամանակ պարսպապատվել է միայն բլրի գագաթը՝ ընդգրկելով 0,5 հա տարածք, որտեղ կառուցվել են Արշակունիների և հետագա բոլոր դարաշրջանների պալատական և վարչական կառույցները: Հետագայում, միջնաբերդի ընդարձակման անհրաժեշտությամբ թելադրված, պարսպապատվել է ամբողջ բլուրն իր ստորոտի եզրագծով և մասամբ ընդգրկել է նաև մի հատված հյուսիսային հարթավայրից: Այս պարիսպն ունեցել է առնվազն 44 հատակագծում կիսաշրջանաձև բուրգեր, որոնց ավերակները պահպանվել են 5-6 մ բարձրությամբ բլրակների տեսքով: Անկյունային մուտքերը, որտեղ, հավանաբար, եղել են նաև դարպասներն ունեցել են առավել մեծ տրամագիծ: Պարիսպների ստորին մասերը շարված են մոտ 1 մ բարձրությամբ անմշակ քարով, վերին մասերը՝ հում աղյուսով և արտաքինից երեսպատված թրձած աղյուսի մեկ շարքով:

Միջնաբերդը բոլոր կողմերից շրջապատված է եղել պարսպին արտաքինից զուգահեռ փորված և ջրով լցված խանդակով: Արևմտյան կողմում, խանդակից այն կողմ տարածվել է, այսպես կոչված, կենտրոնական թաղամասը՝ քաղաքի հոգևոր կենտրոնը, որն ունեցել է իր առանձին պարիսպը. միջնաբերդին ուղղված դարպասով և հաղորդակցվել է նրա հետ խանդակի վրա գցված կամրջով: Պեղումների արդյունքում այդ հատվածում բացվել են նաև դեպի կենտրոնական թաղամաս եկող ջրատարների խողովակաշարեր:

Միջնաբերդում և կենտրոնական թաղամասում հնագիտական պեղումներով բացահայտվել են պատմաճարտարապետական մեծ արժեք ներկայացնող մի շարք կառույցներ, որոնցից են՝

- ա. Սբ. Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին
- բ. Միանավ եկեղեցին
- գ. Կաթողիկոսական առաջին պալատը
- դ. Կաթողիկոսական առաջին պալատին կից բնակելի համալիրը
- ե. Կաթողիկոսական երկրորդ պալատը
- զ. Միջնաբերդի գահադահլիճը
- է. Զաղաքի մեծ շուկան:

Սբ. Գրիգոր Կաթողիկե եկեղեցին կառուցվել է կենտրոնական թաղամասի արևելյան մասում, միջնաբերդ տանող մուտքից ոչ հեռու: Ըստ պատմական սկզբնաղբյուրների և շինարարական շերտագրության, հիմնադրվել է IV դ. վերջին կամ V դ. սկզբին: Կառույցում պարզորոշ երևում են նրա գոյատևման ընթացքում կատարված հատակագծային և ծավալատարածական փոփոխությունները: Սկզբնական տեսքով այն եղել է եռանավ բազիլիկ՝ ընդհանուր ծավալից դուրս բերված, ներքուստ կիսաշրջանաձև, արտաքուստ յոթանիստ արևելյան աբսիդով, յոթ զույգ

սյուներով և նույնքան որմնասյուներով, որոնք կրել են փայտաշեն, կղմինդրապատ ծածկը: Ունեցել է 52,3 x 22,5 մ արտաքին չափեր, և ամենամեծն է հայկական վաղ միջնադարյան եկեղեցական կառույցների մեջ: Շինանյութը սրբատաշ ավազաքարն է՝ ամրացված կրաշաղախով:

V դ. 60-70-ական թթ. եկեղեցին կրել է առաջին արմատական վերակառուցումը՝ հյուսիսային, արևմտյան և հարավային կողմերից ավելացվել են սյունազարդ և, հավանաբար, կամարակապ բաց սրահներ և աբսիդի երկու կողմերում՝ ավանդատներ, իսկ եկեղեցու փայտե ծածկը փոխարինվել է քարաշեն թաղով:

572 թ. պարսիկներն ավերել են եկեղեցին: 607-608 թթ. սկսվել է եկեղեցու երկրորդ մեծ վերակառուցումը, որն ավարտվել է 618 թ.: Արևելյան կողմում կրճատվել է եկեղեցու երկարությունը, կառուցվել է

Նոր աբսիդ՝ երկու կողմերում ավանդատներով, վերացվել են արտաքին սյունասարահը և ներքին սյուների ու որմնասյուների համակարգը, որը փոխարինվել է աղոթասրահի կենտրոնական մասի շուրջ սիմետրիկ կառուցված չորս հզոր մույթերով և համապատասխան որմնամույթերով, որոնք կրել են գմբեթակիր և թաղակիր կամարներն ու գմբեթը: Եկեղեցին վերածվել է գմբեթավոր բազիլիկի: Ավելի ուշ կառույցի հյուսիսային և հարավային արտաքին պատերին հավելվել են ներսից կիսաշրջան և արտաքինից բազմասյուն կողային աբսիդներ՝ առավել ընդարձակելով տաճարի ներքին տարածքը: Վերակառուցման շինանյութն ամբողջապես եղել է տեղական գորշ և կարմրավուն սրբատաշ տուֆը՝ շարված կրաշաղախով:

Եկեղեցին կանգուն է եղել մինչև 894 թ. երկրաշարժը, որից այն հիմնահատակ ավերվել է և այլևս չի վերականգնվել:

Կան պատմիչների հիշատակություններ, շինարարական շերտագրական ակնառու փաստեր և հետազոտական դիտողություններ այն մասին, որ Կաթողիկե եկեղեցին կառուցվել է հեթանոսական տաճարի տեղում, որի հիմնապատերը և շինանյութը մասամբ օգտագործվել են նոր կառույցի շինարարության ընթացքում: Այս խնդրի պարզաբանումը կարող են տալ հնագիտական-շերտագրական նոր հետազոտությունները:

Միանավ եկեղեցին կառուցվել է Կաթողիկե եկեղեցուց մոտ 20 մ հյուսիս, V դ. վերջին կամ VI դ. սկզբին: Այն ուղղանկյուն թաղածածկ

սրահ է՝ 24,5 x 10,7 մ արտաքին չափերով, երեք զույգ թաղակիր որմնասյուներով: Հյուսիս-արևելյան կողմում ունեցել է արտաքինից ելուստավորված ավանդատուն, որից պահպանվել է արևելյան հիմնապատի մի հատված: Որոշ հետազոտողների այն ենթադրությունը, որ հյուսիսային կողմում եկեղեցին ունեցել է արտաքին սյունասրահ, մերժվել է նոր, լրացուցիչ պեղումների արդյունքում հերքվել է: Պարզվել է սակայն, որ եկեղեցին կառուցվել է մ.թ.ա. I հազարամյակին պատկանող մի այլ կառույցի ավերակների վրա: Բացահայտվել են հիմնապատերի մնացորդներ և հելլենիստական դարաշրջանի կարասային թաղումներ: Կասկածից վեր է, որ նախորդ կառույցը եղել է հեթանոսական տաճար, քանի որ արքիդի տակ հայտնաբերվել են կավե երկու պատկերազարդ կուռք, կիսաշրջան հատակագծով հին արքիդի մնացորդներ, որ բնորոշ են հեթանոսական տաճարին: Այդպիսի կուռքեր հայտնաբերվել են քաղաքի կենտրոնական հատվածի մ.թ.ա. IX-VIII դդ. պատկանող մշակութային այլ շերտերում:

Ներկայումս միանավ եկեղեցուց պահպանվել են գերազանցապես հիմնապատերը, և մի քանի տեղ միայն՝ երեսապատի և որմնասյուների ստորին հատվածներ: Հիմքերի լայնությունն անցնում է 2 մետրից, ինչը որոշ հետազոտողներ վերագրել են պատի լայնությանը՝ հաշվի չառնելով, որ հիմքն ընդգրկում է նաև վաղ միջնադարյան եկեղեցական կառույցներին բնորոշ գետնախարսիսի լայնությունը:

Պահպանվածության այս վիճակը, բնականաբար, թույլ չի տալիս աներկբա որոշելու եկեղեցու մուտքի տեղը և չափերը:

Դատելով տեղում հայտնաբերված շինարարական բեկորներից և պատերի աղքատիկ մնացորդներից կարելի է մեծ հավանականությամբ ենթադրել, որ եկեղեցին նույնպես կառուցվել է սրբատաշ գորշ կարմրավուն տուֆից, կրաշաղախով և ունեցել է թաղային ծածկ և երկթեք կղմինդրածածկ տանիք:

Կաթողիկոսական առաջին պալատը: Դվինի կենտրոնական թաղում պեղումներով բացահայտվել է տարբեր ժամանակների պատկանող կաթողիկոսական երկու պալատ: Առաջինը կառուցվել է 470-480-ական թթ., կաթողիկոսի նստավայրը Վաղարշապատից Դվին տեղափոխելու ժամանակ, երկրորդը՝ դրա ավերումից հետո, VII դ. երկրորդ տասնամյակում՝ Կաթողիկե եկեղեցուց մոտ 20 մ հարավ-արևմուտք: Կաթողիկոսական առաջին պալատի հորինվածքային միջուկն է կազմում 21,7 x 12,2 մ չափերով սյունազարդ, եռանավ, հանդիսավոր դահլիճը՝ արևելյան կողմից նրան հաղորդակից երկու մեծ սենյակներով: Ավելի ուշ հարավից հավելվել են օժանդակ բնույթի մի քանի սենյակներ, իսկ արևմուտքից՝ մոտավորապես քառակուսի հատակագծով քառասյուն դահլիճ՝ նախորդի լայնությանը հավասար կողմերով:

Պահպանվել են մեծ դահլիճի բոլոր՝ 3 զույգ սրբատաշ տուֆե տորածև սյունախարիսիսները 1,08 x 1,08 մ հիմքով և 0,7 մ բարձրությամբ, քարաշար գետնախարսիսով հում աղյուսե պատերը՝ 0,5-1,5 մ բարձրությամբ և 1,5 մ հաստությամբ: Հատակը և պատերը սվաղված են կավաշաղախով: Բացահայտվել են նաև դահլիճը դրսի և կից սենյակների հետ հաղորդակցող 5 դռների բացվածքների ստորին հատվածները՝ երկուականը դահլիճի հյուսիսային և արևելյան պատերին և մեկը՝ արևմտյան պատի հարավային անկյունում:

Սյունախարիսիսների մեծ չափերը վկայում են այն մասին, որ մոտ 0,8 մ տրամագծով, այժմ չպահպանված սյունաբլուքները ևս եղել են քարից: Ծածկը եղել է փայտաշեն, որի այրված մնացորդները հայտնաբերվել են պեղումների ընթացքում: Հավանաբար այն ունեցել է ավանդական «հազարաշեն» տիպի կառուցվածք՝ երդիկային լուսավորությամբ:

Մեծ հավանականությամբ նույնախիսի կառուցվածք կարելի է վերագրել նաև երկրորդ՝ քառասյուն դահլիճին, որտեղ պահպանվել են հիմնապատերը և չորս սյունախարիսիսներից միայն հյուսիս-արևելյանը:

Մեծ դահլիճի քարակերտ գետնախարիսիսների շարվածքում օգտագործվել են առավել վաղ, հավանաբար, անտիկ ժամանակաշրջանին պատկանող մոնումենտալ շինությունների ճարտարապետական ձևավոր բեկորներ:

VI դ. 60-ական թթ. Հայաստանի պարսիկ մարզպանը, որ պալատը դարձրել էր իր նստավայրը, փոքր դահլիճում տեղադրել է ատրուշան և այն վերածել կրակապաշտական տաճարի (ատրուշանի մնացորդները բացահայտվել են դահլիճի կենտրոնում): Մի քանի տարի անց՝ VI դ. 70-ական թթ., հայ ապստամբներն ամբողջովին հրկիզել և ավերել են սրբապղծված այս կառույցը, որն այլևս չի վերականգնվել:

Կաթողիկոսական երկրորդ պալատը կառուցվել է Կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային կողմում, միանավ եկեղեցուց արևմուտք, դրանցից համապատասխանաբար՝ մոտ 8,0 մ և 5,0 մ հեռավորությամբ: Թվագրվում է VII դ. սկզբով: Այն ունեցել է 32,0 x 29,3 մ արտաքին չափերով, քառակուսուն մոտ կանոնավոր ուղղանկյուն հատակագիծ, որի հյուսիս-արևելյան անկյան սենյակը հետագա վերակառուցման ժամանակ 3,0 մետրով երկարացվել է դեպի արևելք: Իր գոյատևման ընթացքում կրել է նաև մի շարք ներքին այլ վերափոխումներ, որոնք բացահայտվել են հետագա մանրակրկիտ հնագիտական շերտագրական հետազոտություններով:

Ի սկզբանե կառույցը հատակագծում ունեցել է արտաքին քառակուսուն ներգծված խաչաձև հորինվածք՝ կից խաչաթևերի միջև

սիմետրիկ զետեղված անկյունային 4 մեծ (9,2 x 7,8 մ) սենյակներով: Արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ խաչաթևերն ավելի լայն են և միասին կազմել են պալատի կենտրոնական եռանավ մեծ դահլիճը՝ 26,8 մ երկարությամբ և 10,5 մ լայնությամբ: Փայտաշեն ծածկը հենվել է եզրապատերի և 4 զույգ տուֆակերտ սյուների վրա, որոնցից պահպանվել են 0,8 մ հիմքով տորածև խարիսխները և մեկ զարդաքանդակ խոյակ: Մուտքերը եղել են խաչաթևերի առանցքներով՝ հարավային և արևմտյան ճակատների կենտրոնում: Դահլիճի լուսավորությունն, անկասկած, կարող էր լինել միայն երդիկից, որը, հավանաբար, ունեցել է ավանդական հազարաշեն կառուցվածք: Նախնական հատակները եղել են կավածեփ: Շինաքարը սրբատաշ տուֆն է՝ կապակցված կրաշաղախով:

Պալատի ներքին վերակառուցումները կատարվել են, հավանաբար, VII դ. 40-ական թթ.՝ արաբների կատարած ավերածություններից հետո: Անկյունային չորս սենյակները քարաշեն ստվար միջնորմներով բաժանվել են 2-ական, մոտ հավասար մասերի: Նույն ձևով առանձնացվել և սենյակի է վերածվել հյուսիսային խաչաթևը:

X դ. սկզբին արաբներն արդեն կիսավեր պալատը վերափոխել են մզկիթի: Սյունախարիսխներն առնվել են թծած աղյուսե շավածքով մույթերի մեջ, դրանց միջև տեղադրվել են առավել փոքր, հավանաբար, կամարակիր սյուներ (տեղում պահպանվել են խարիսխները), աղյուսապատվել է նաև հատակը: Նոր կամարակապ դահլիճի կենտրոնական քառակուսին, ըստ ամենայնի, պսակվել է գմբեթով՝ հենված 4 մույթերի և 4 միջանկյալ սյուների վրա: Շինարարական այս վերջին շրջանից պահպանվել են նաև զարդաքանդակներով և արաբերեն արձանագրությամբ գիպսե սվադի բեկորներ:

Ենթադրվում է, որ այս ձևով կառույցը պահպանվել է մինչև քաղաքի վերջնական անկումը:

Միջնաբերդի գահադահլիճը պեղումներով բացահայտվել է բլրի համեմատաբար հարթ գագաթի արևելյան եզրին: Արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ, մոտ 23,0 x 12,5 մ ներքին չափերով, առանձին կանգնած, ուղղանկյուն հատակագծով եռանավ սրահ է՝ չորս զույգ միջանկյալ փայտե սյուներով, որոնց վրա հենվել է կղմինդրապատ փայտե ծածկը:

Մայրաքաղաքի հնագույն կառույցներից է՝ ժամանակակից եռանավ Կաթողիկե եկեղեցուն:

Գահադահլիճին անմիջական նախորդող շերտը պատկանում է անտիկ դարաշրջանին, որից պահպանվել են բնակելի խիտ կառուցապատման դրվագներ, ճարտարապետական բեկորներ:

Իր գոյատևման ընթացքում կառույցն առնվազն մեկ անգամ, հնարավոր է VI-VIII դդ., ենթարկվել է ներքին կրող կոնստրուկցիաների արմատական վերակառուցման: Առավել վաղ կառուցված շինությունների ավերակների անկայուն շերտի վրա հենված պատերը և սյուները, անհավասարաչափ նստվածքների հետևանքով, հավանաբար, խալիվվել կամ ավերվել են, ինչն անհրաժեշտություն է առաջացրել վերականգման ժամանակ սյունախարիսխների տակ կառուցել 1-2 ք.մ. մակերեսով հենահարթակներ: Դրանց համար օգտագործվել են վաղ միջնադարյան՝ արդեն ավերված ինչ-որ կառույցի սրբատաշ տուֆե շինաքարեր, որոնցից մի քանիսն ունեն ժամանակին

բնորոշ ձևավոր մշակումներ: Այս վերակառուցման հետևանքով դահլիճի նոր հատակը նախկին կավասվաղ հատակից բարձրացվել է 25-30 սմ-ով և, կենտրոնական սյունախարիսիսները վերատեղադրելուց հետո, ամբողջովին հարթեցվել և պատվել է մանր գետաքարային շերտի վրա երեսպատված կրային նուրբ սվաղով: Տուֆե սրբատաշ և քանդակազարդ ութ սյունախարիսիսներից պահպանվել է մեկը՝ տեղահանված վիճակում: Սակայն պահպանված 6 հենահարթակների վրա պարզորոշ դաջվել են խարիսիսների ճշգրիտ ուրվագծերը, որոնց շնորհիվ էլ հնարավոր է եղել վերակազմել դահլիճի շինարարական երկրորդ շրջանի ներքին հատակագիծը: Արտաքին պատերը հատակագծային փոփոխություններ չեն կրել: Այստեղ, հավանաբար, նորոգվել և վերացվել են միայն անհավասարաչափ նստվածքների հետևանքները:

Դահլիճի արևմտյան պատն իր երկարությամբ կիսով չափ մնացել է ավելի ուշ՝ VIII դ., կառուցված արաբական պալատի հում աղյուսե պատի տակ, որի շինարարության ընթացքում քանդվել և խորացվել է դահլիճի հատակի այս հատվածը՝ ծայրային երկու սյունախարիսիսների հետ միասին: Պահպանվել է, սակայն, սրահի, հավանաբար, միակ արևմտյան առանցքային մուտքի ներքին հյուսիսային անկյունը, որը հիմք է ծառայել դռան բացվածքի վերակազմության համար:

Չի պահպանվել նաև արևելյան պատը, որ, դրված լինելով բլրի լանջի եզրագծին, հողմնահարվել և ավերվել է սողանքներից:

Պեղումներից անմիջապես հետո չափագրվել է այն ժամանակ դեռևս պահպանված հյուսիս-արևելյան անկյունը, ըստ որի և ճշգրիտ որոշվել է դահլիճի երկարությունը:

Սրահի մոտավորապես կենտրոնական մասում բացահայտվել է դրա երկայնական առանցքով և երկու հանդիպակաց սյուների միջև քարով ու կրաշաղախով կառուցված, մոտ 3,0 x 3,0 մ չափերով և հատակից

Գրականություն

Ղաֆադարյան Կ.Գ., Ղվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեղանի մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1966, № 2:

Ղաֆադարյան Կ.Գ., Ղվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, 1952, հ. 2, Երևան, 1982:

Հարությունյան Վ.Մ., Ղվինի V-VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1950:

Ղաֆադարյան Կ.Գ., Զալանթարյան Ա. Ա., Ղվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973-1980 թթ.), Երևան, 2002:

Кушнарева К. Х., Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977.

Kalantarian A, Dvin. Histoire at archeologie de la ville madiavale (Civilisations du Proche-Orient, hors serie 2), Neuchatel, Paris, 1996.

Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ն. Բ. Հասարթյան

երկու աստիճան բարձրություն ունեցող, կիսաօվալաձև հատակագծով մի հարթակ, որն իրավամբ մեկնաբանվել է որպես գահի պատվանդան: Այս հիմնավորմամբ էլ սրահն անվանվել է Արշակունիների գահադահլիճ:

Կա մի այլ վարկած ևս:

Անմիջապես իրեն հետ հաղորդակից սենյակների բացակայության հանգամանքը, որ ամենևին բնորոշ չէ պալատական համալիրներին, և գահավորակի առկայությամբ մեկուսի կանգնած այս սրահի հատակագծային նմանությունները հյուսիսային Սիրիայի եկեղեցական կառույցների հետ, հիմք են տալիս ենթադրելու, որ սա ևս եղել է եկեղեցի, վաղագույններից մեկը՝ հայ-սիրիական ճարտարապետական առնչությունների հատկանիշներով:

Երկրորդ տարբերակի անժխտելի ապացույց կարող էին լինել միայն արևելյան կողմում ենթադրյալ աբսիդի առկայությունը՝ կիսաշրջան կամ ուղղանկյուն հատակագծով:

Քաղաքի մեծ շուկան պեղումներով բացահայտվել է միջնաբերդից մոտ 800 մ հեռու, քաղաքի հարավ-արևելյան հարթավայրային մասում: Ուղղանկյուն հատակագծով, մոտ 1200 ք.մ. մակերեսով (40 x 30 մ), բազմասյուն հսկայական դահլիճ է, որի փայտաշեն ծածկը հենվել է արտաքին պատերի և 36 տուֆակերտ զանգվածային միջանկյալ սյուների վրա: Վերջիններս տեղադրված են երկայնական ուղղությամբ՝ 9 և լայնական ուղղությամբ՝ 4 կանոնավոր շարքերով: Շինության եզրագծային պատերը հիմնահատակ ավերված են: Պահպանվել են սրբատաշ տուֆով սալարկված հատակի հատվածներ, տորածև մշակումով սյունախարիսխներ (մեծ մասամբ՝ տեղահանված), քարե սյունաբների բեկորներ և բարձրարվեստ քանդակազարդ խոյակներ: Ճարտարապետական այս մանրամասների հետազոտությունը թույլ է տալիս կառույցը թվագրել V-VI դարերով:

Ըստ հնագիտական գտածոների ժամանակագրության շենքը կործանվել է 893 թ. մեծ երկրաշարժի ժամանակ և վերակառուցվել X դ.: Վերակառուցման ժամանակ քարակերտ սյուները և հատակի սալերը փոխարինվել են թրծած աղյուսե կոնստրուկցիաներով:

Շենքը, հավանաբար, վերջնականապես ավերվել է քաղաքի կործանման ժամանակ՝ XIII դ. կեսերին:

Ղվին քաղաքատեղիի տարբեր մասերում գտնվել են նաև վարչական շենքեր, կամուրջներ, հրապարակներ, քարավանատներ, հյուրանոցներ, կրպակներ, բաղնիքներ: Ունեցել է ջրամատակարարման համակարգ, աղբյուրներ: Բացի հայերից, քաղաքի առանձին թաղամասերում բնակվել են պարսիկներ, ասորիներ, հույներ, արաբներ: Հայերը, սակայն, մշտապես կազմել են մեծամասնություն:

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

Գտնվում է ՀՀ Արարատի մարզի Լուսառնատ գյուղից 1.5 կմ արևմուտք: Հիմնվել է Արաքս գետի ձախակողմում, պատմական Արտաշատ մայրաքաղաքի բլուրներից մեկի արևելյան լանջին՝ միջնաբերդի տարածքում: Հայոց Նվիրական սրբավայրերից է, հանրահայտ ուխտատեղի՝ կապված Հայոց դարձի և Գրիգոր Ա Պարթև Լուսավորչի անվան հետ: Խոր Վիրապի վանքը եղել է Նաև կրթության, գիտության ու գրչության հռչակավոր կենտրոն:

Ներկայիս վանքի տեղում եղել է արքունի բանտ: V դ. պատմիչ Ագաթանգեղոսը հաղորդում է ավանդախառն մի պատմություն, ըստ որի III դարավերջին Տրդատ Գ Մեծ Հայոց Արշակունի թագավորը, Հայաստանում քրիստոնյաներին հալածելիս, Գրիգոր Լուսավորչին, տևական տանջանքների ենթարկելուց հետո, նետում է բանտի մահվան դատապարտվածների գուբը՝ «Արտաշատի վիրապը», որտեղ Գրիգորը մնում է 13 տարի:

V դ. վիրապի վրա վանք է հիմնադրվել և միաբանություն հաստատվել, թեև այն ուխտավայր է եղել Գրիգոր Լուսավորչի մահվանից ի վեր (325/326 թ.): X դ. պատմիչ-կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությամբ 642-ին Ներսես Գ Շինարար Տայեցի կաթողիկոսը վիրապի վրա կառուցել է «տաճար սրբութեան», որը Խոր Վիրապի համալիրի վաղագույն շինությունն է (հետագայում ավերվել է):

XVI-XVII դդ. Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ծանր դրության պատճառով Խոր Վիրապի կառույցները վնասվել են: Վանքի երկարամյա (1660-1695) առաջնորդ Դավիթ Բ վարդապետ Վիրապեցին (Տփիսիսեցի) 1666-1669 թթ. վերակառուցել է վանքի շինությունները և վերակենդանացրել վանական կյանքը: Կառուցվել է վանքի շրջապարիսպը՝ յոթ կլոր բուրգերով և ներսից կցակառուցված

շինություններով (բնակելի խցեր, սեղանատուն, վանահոր սենյակ, տնտեսական շինություններ): Վանքը վերածվել է ամրոցի, որը Հայաստանում պաշտամունքային և ամրաշինական կառույցների զուգակցման լավագույն օրինակներից է:

1669 թ. մարտին, վաճառական և պատմագիր Չաքարիա Ագուլեցու եղբոր՝ խոջա Շմավոնի մեկենասությամբ համալիրի հարավ-արևմտյան կողմում սկսվել են Լուսավորչի վիրապի՝ հողից մաքրման և նորոգման աշխատանքները: Վերանորոգումից հետո Վիրապը դարձել է ուղղահայաց պատերով, արևելյան կողմում խորանածև խորշով, մոտ 4,5 մ տրամագծով և 6,5 մ բարձրությամբ, գլանաձև քարակերտ կառույց: III դարից մեզ հասած այս շինությունը փաստորեն հայ ճարտարապետության հնագույն քարե գմբեթով կառույցն է:

Նույն թվականին սկսվել է վիրապի վրա XIII դ. կառուցված մատուռի փոխարեն Սբ. Գրիգոր թաղածածկ, սրահավոր, երկթեք տանիքով

եկեղեցու շինարարությունը: Չաքարիա Ագուլեցու տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ ներսեսաշեն եկեղեցին XIII դ. փոխարինվել է սրբատաշ քարից, թաղածածկ ոչ մեծ մատուռով, որի տեղում XVII դ. կառուցվել է Նույն հորինվածքով, բայց ավելի մեծ եկեղեցի: Վերջինիս շինարարությունն ավարտվել է 1669 թ., և եկեղեցին օծվել է 1670 թ. սեպտեմբերի 20-ին: Սբ. Գրիգոր փոքր եկեղեցու խորանի աջ մասից բացվում է մուտք դեպի խորափոր վիրապ, ուր կարելի է իջնել ուղղահայաց մետաղե աստիճաններով: Նրա առաստաղի արևելյան մասում պահպանվել է այն անցքը, որով բարեպաշտ այրին ամեն օր Սբ. Գրիգորին տվել է հանապազօրյա հացը:

Վանքի համալիր վերանորոգման աշխատանքները շարունակվել են մինչև 1672 թ. և բակի կենտրոնում կառուցվել է Սբ. Աստվածածին գլխավոր եկեղեցին: 1679 թ. Արարատյան դաշտի մեծ երկրաշարժից Սբ. Աստվածածին եկեղեցին և վանքի մյուս շինություններն ավերվել են: Դրանք դարձյալ վերականգնել է Դավիթ Վիրապեցին, 1680-1695 թթ.: 1703-ին ավարտվել է Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հիմնովին վերակառուցումը, որից հետո այն ստացել է ուղղանկյուն հատակագծով, մեկ զույգ մույթերով, խորանի աջ և ձախ կողմերում մեկական թաղածածկ ավանդատներով զմբեթավոր դահլիճի հորինվածք: Գմբեթը բարձր է, ներքուստ՝ գլանաձև, արտաքուստ 12-նիստանի թմբուկով: Միակ մուտքն արևմուտքից է: Լուսավորվում է ճակատներին ու գմբեթի վրա բացված լուսամուտներով: Կառուցված է կարմիր և սև տուֆի սրբատաշ քարերով:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատին ագուլեցված է Հայաստանում քրիստոնեության հաղթանակը պատկերող միակ բազմաֆիգուր հարթաքանդակը: Նրանում պատկերված է հրեշտակներով շրջապատված Գրիգոր Լուսավորիչը, Տրդատ Գ թագավորն ու Աշխեն թագուհին:

1765 թ. Սիմեոն Երևանցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը վերանորոգել է վանքը: Նույն դարավերջին քանդվել է Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն արևմուտքից կցակառուցված եռակամար սրահը և նրա տեղում XX դարասկզբին կառուցվել է սյունազարդ զանգակատուն:

Վերջին տասնամյակներում խոր Վիրապի վանքը քանիցս վերանորոգվել է: 1959-1961 թթ. վերանորոգվել են հուշարձանախմբի բոլոր կառուցվածքները, հատկապես՝ տանիքները, միաբանության խցերը: Տարածքը սալահատակվել է: 1970-1980-ական թթ., Վազգեն Ա Պաճյան կաթողիկոսի հոգաձությամբ նորոգվել են վանքի կիսավեր շինությունները, կառուցվել է մատաղատուն, հարավային պարսպին կից թաղակապ նկուղի տանիքը, որտեղից բացվում է աստվածաշնչյան Արարատ լեռան համայնապատկերը, որը վերածվել է դիտահրապարակի: Նորոգչական աշխատանքներ են կատարվել նաև 2001 թ.: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի կապակցությամբ:

Գրականություն

«Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909:

«Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 83:

Ալիշան Դ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 435-440:

Չաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը, Երևան, 1938:

Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հ. 5, Երևան, 1979, էջ 84:

Թումանյան Յու., Զարե տարեգրության վերականգնումը, Երևան, 1981:

Կարեն Մաթևոսյան, խոր Վիրապի վանքը և նրա գրչության կենտրոնը, Էջմիածին, 1997, Բ-Գ, էջ 174-178:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 438-440:

Մուրադ Հասրաթյան, Հայոց դարձի նախասկիզբ սրբավայր խոր Վիրապի վանքը, «Հայոց սրբեր և սրբավայրեր», Երևան, 2001, էջ 183-191:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ

Միջնադարյան ճարտարապետական այս համալիրը գտնվում է Արարատի մարզում, Վեդի-Լուսաշող ճանապարհի աջ կողմում: Համաձայն վանքի սակավաթիվ վիմագիր արձանագրություններից մեկի, այն հիմնել են Օրբելյանները XIV դ. սկզբներին՝ որպես իրենց տոհմի գերեզմանատուն:

Հովհաննես Ս. Կարապետ վանական համալիրը բաղկացած է Սպիտակավոր Սբ. Աստվածածին եկեղեցուց (1301 թ.), ժամատնից (XIV դ.), երկհարկ դամբարանից, միաբանության շենքերից (1896 թ.), պարսպից (1897 թ.):

Սբ. Աստվածածին Սպիտակավոր եկեղեցին, ըստ եկեղեցու հարավային պատի վիմագիր արձանագրության, կառուցել է Բուտ ճարտարապետը 1301 թ.՝ Օրբելյան Տարսայիճ իշխանի որդի Ջալալի կին Գոմցայի պատվերով: Եկեղեցին մեկ զույգ որմնամույթով, խորանի երկու կողմում ուղղանկյուն, երկհարկ ավանդատներով գմբեթավոր դահլիճ է, որի սլացիկ, գլանաձև թմբուկով գմբեթը պսակված է հովանոցաձև ծածկով: Արևմտյան շքամուտքի բարավորին և նրանից վերև բարձրարվեստ բարձրաքանդակներ են, որոնց հեղինակը Սարգիս վարդապետ նկարիչն է: Եկեղեցու ներսում ընկած մի մեծ քարի վրա

Պռոշյանների տոհմանիշ բարձրաքանդակն է՝ թևատարած արծիվը, խոյը ճանկերում բռնած:

Ժամատունը կառուցված է Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հարավարևմտյան կողմում: Թվագրվում է XIV դ.: Այն ուղղանկյուն հատակագծով, թաղածածկ կառույց է (այժմ՝ քանդված): Արևմտյան կողմից ժամատանը կից կառուցված երկհարկ եկեղեցի-դամբարանի զանգակատան ռոտոնդան ավերված է: Միաբանության շենքերը կառուցված են վանքի պարսպին կից և թվագրվում են 1896 թ.: Վանքը շրջափակող ուղղանկյունաձև պարիսպը կառուցվել է 1897թ.: Վանքի գերեզմանոցում պահպանվել են նուրբ զարդաքանդակներով խաչքարեր և կենցաղային պատկերներով գերեզմանաքարեր:

Գրականություն

Յ. Եղիազարյան, Հովհաննու Կարապետի վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1962, N1:

ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ

ԱՐԵՆԻ 1 ՔԱՐԱՆՁԱՎ

ՆՈՐԱՎԱՆՔ

ԱՐԱՏԵՍԻ ՎԱՆՔ

ԱՐԵՆԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ
ԵԿԵՂԵՑԻ

ԳՆԴԵՎԱՆՔ

ՍՈՒԼԵՄԱՅԻ ՔԱՐԱՎԱՆԱՏՈՒՆ

ԵՂԵԳԻՍԻ ՁՈՐԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՍՄԲԱՏԱԲԵՐԴ

ՍՊԻՏԱԿԱՎՈՐ ՎԱՆՔ

ՑԱՂԱՑ ՔԱՐ ՎԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐ

ԱՐԵՆԻ 1 ՔԱՐԱՆՁԱՎ

(«ԹՈՂՆԻ ՔԱՐԱՆՁԱՎ»)

Գտնվում է Վայոց ձորի մարզի Արենի գյուղից մոտ 2 կմ հյուսիս-արևելք, Երևան-Եղեգնաձոր խճուղու աջ կողմում, դեպի Նորավանք տանող ճանապարհի սկզբնամասում, Արփա գետի ձախափնյա ժայռային գոյացությունների մեջ: «Թռչնի քարանձավ» անվանումը պայմանավորված է թռչունների բազմաթիվ տեսակների համար կացարան ծառայելու հանգամանքով:

Հայտնաբերվել և հետազոտվել է 1982-83 թթ. ՀԽՍՀ ԳԱ Աշխարհագրական ընկերության քարանձավագիտական արշավախմբի կողմից: 2007 թ. սկսած պեղումներ են կատարում ՀՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, Կալիֆորնիայի համալսարանին առընթեր Լոս Անջելեսի հնագիտության ինստիտուտի և Քորքի համալսարանի (Իռլանդիա) համատեղ արշավախմբերը (ղեկ. Բ. Գասպարյան):

Կարստային տիպի քարայր է՝ առաջացած կավճի հասակի կրաքարային ապարներում: Քարայրի ընդհանուր մակերեսը շուրջ 500 քառ. մ է: Բաղկացած է երեք դահլիճից, որոնցից երկուսը՝ առաջինը և երկրորդը միմյանց հետ կապված են անցումներով: Առաջին և երկրորդ դահլիճների մուտքերը բացվում են դեպի հյուսիս, երրորդինը՝ հյուսիս-արևելք: Երկրորդ դահլիճը, որը չափերով ամենափոքրն է, ամբողջությամբ ծածկված է փլուզման հետևանքով թափված խոշոր ժայռաքեկորներով: Երրորդ դահլիճը ռեստորանի վերածելու փորձի արդյունքում, բավականին վնասվել է. հեռացվել են մշակութային վերին շերտերը, հատակը բետոնապատվել է, արգելափակվել են անցուղիները:

Պեղումները կենտրոնացվել են առաջին՝ չափերով ամենամեծ դահլիճում: Ուսումնասիրությունները փաստագրել են մշակութային

հետևյալ շերտերի ամկայությունը՝ ստորին պալեոլիթ, նեոլիթ (Ք.ա. VII հազ. երրորդ քառորդ), էնեոլիթ (Ք.ա. V հազ. վերջին քառորդ - IV հազ. I կես), վաղ միջնադար (VII դ.), զարգացած միջնադար (XIII-XIV դդ.), ուշ միջնադար (XVI-XVIII դդ.): Շերտագրական դիտարկումներով, նյութական մշակույթի մնացորդների ուսումնասիրությամբ և ռադիոածխածնային վերլուծությամբ պարզվել է, որ քարայրը միջնադարի փուլերում օգտագործվել է որպես ժամանակավոր ապաստարան կամ պաշտպանական թաքստոց, իսկ ավելի ուշ, նաև՝ փարախ: Դիմացի լանջից գտնված գլաքարային գործիքների և կենդանիների խիստ բրածոյացված ոսկրային մնացորդների հիման վրա ենթադրվել է, որ այստեղ եղել է ստորին պալեոլիթյան կայան:

Քարայրի օգտագործման վերոհիշյալ փուլերից ամենաեականն ու արտահայտիչը ուշ էնեոլիթյան ժամանակաշրջանն է (Ք.ա. 4300-3300 թթ.)՝ նյութական մշակույթի մնացորդներ պարունակող մի քանի հորիզոններով: Վերջինները ներկայացված են ամրացված հատակներով, դրանց հետ զուգորդվող հորերով, ինչպես նաև արտադրատնտեսական և ծիսական նշանակության կավակերտ կառուցվածքներով: Դրանց շարքում առանձնանում է Ք.ա. IV հազ. սկզբով թվագրվող գինու արտադրական համալիրը, որն աշխարհում հնագույնն է և դեռևս զուգահեռներ չունի: Բացվել է հնձան, իսկ հարևանությամբ՝ հողի մեջ թաղված հսկայական կարասներ: Կարասներից մեկում գտնվել են խաղողի կորիզների մնացորդներ և եղեգնի սնամեջ ցողուններ: Հայտնագործությունը Բ. Գասպարյանին հիշեցրել է Ք.ա. V-IV դդ. հույն պատմիչ Բսենոֆոնի վկայությունը «Անաբասիս» աշխատության մեջ, պատմիչը խոսելով հայկական գինեգործության մասին, նշում է, որ հայերը գինի էին խմում հողի մեջ թաղված կարասներից՝ օգտագործելով դրա համար եղեգնի սնամեջ ցողուններ:

Գրականություն

Зардарян Д., Гаспарян Б., Позднеэнеолитическая керамика пещеры Арени-1, "Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа", Международная научная конференция (Тбилиси, 25-27 июня 2009 г.), Сборник кратких содержаний докладов, Тбилиси, 2010, стр. 154-156;

Pinhasi R., Gasparyan B., Areshyan G., Zardaryan D., Smith A., Bar-Oz G., Higham T., First direct evidence of Chalcolithic footwear from the Near Eastern Highlands, PLOS ONE, 10.1371

Barnard H., Dooley A.N., Areshian G., Gasparyan B., Faull K.F., Chemical evidence for wine production around 4000 BCE in the Late Chalcolithic Near Eastern Highlands, Journal of Archaeological Science, 38, 2011, pp. 977-984;

Зардарян Д., Гаспарян Б., О двух разновидностях древней обуви из Арени, "Новые материалы и методы археологического исследования", Тезисы докладов научной конференции молодых ученых, Москва, 15-17 марта 2011 года, Москва, ИА РАН, 2011, стр. 8-9.

Ըստ հետազոտողի գիտու պատրաստումը և սպառումը ծիսական բնույթ է կրել և ուղեկցվել զոհաբերությամբ: Ենթադրությունը հիմնված է քարայրի խորքում, մենդի պահպանության տարաների մոտ, կավամաններում երեխաների և մեծահասակների պահպանված աճյունների առկայությամբ, որոնցից երեք դեռահաս աղջիկների գանգերին մահակով հարվածի հետքեր են եղել:

Քարայրի ներսում առկա առանձնահատուկ, կայուն միկրոկլիմայի պայմաններում օրգանական և բուսական ծագում ունեցող նյութերը բավականին լավ են պահպանվել: Հայտնաբերված իրերի շարքում եզակի է աշխարհի մինչ այժմ հայտնի հնագույն կոշիկը՝ թվագրված Զ.ա. IV հազ. կեսով: Պատրաստված է կովի կաշվի ամբողջական կտորից, ունի 24,5 սմ երկարություն (պահվում է ՀԴՊԹ-ում):

Արժեքավոր գտածոներից է նաև նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող կանացի ծղոտե կիսաշրջագեստը:

Նյութական մշակույթի հարուստ հավաքածուի (կաշվե, փայտե, ոսկրե, մետաղե, կավե առարկաներ), ինչպես նաև հնաբուսաբանական ու մարդաբանական մնացորդների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ստեղծում որոշակի պատկերացում կազմել քարայրի հնագույն բնակիչների գյուղատնտեսական և տարաբնույթ արտադրատնտեսական գործունեության, արհեստների, արվեստի, ծիսական պատկերացումների և աշխարհընկալման մասին: Ուշ Էնեոլիթյան ժամանակաշրջանին վերաբերող իրերից բացի, միջնադարի տարբեր փուլերին պատկանող գտածոների մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում VII-VIII դդ. թվագրվող գործվածքների և կարպետների մնացորդները՝ հայոց գորգագործական արվեստի զարգացումն ուսումնասիրելու համար:

Արենի-1 քարայրը բացառիկ գիտական արժեք ունեցող հուշարձան է, որի համակողմանի ուսումնասիրությունը թույլ կտա պարզաբանել ոչ միայն Հայաստանի տարածքի, այլև ողջ տարածաշրջանի Զ.ա. V-IV հազ. ընթացող հասարակական-տնտեսական և մշակութային զարգացումները: Այդ առումով հուշարձանը մեծագույն գիտաճանաչողական նշանակություն ունի հինարևելյան հասարակություններն ուսումնասիրելու համար:

2016թ. կատարվել են բացված կավակերտ կառուցվածքների ամրակայման, անցուղիների պատրաստման աշխատանքներ:

ՆՈՐԱՎԱՆՔ

(ԱՄԱՂՎԱ ՆՈՐԱՎԱՆՔ, ԱՎԱԳ ԱՆԱՊԱՏ, ԽՈՐԱԶՈՐ
ԱՆԱՊԱՏ, ՍՔ. ԿԱՐԱՊԵՏ, ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ, ՍՔ.
ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՔ)

Գտնվում է ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Ամաղու գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևելք, Արփա գետի ձախակողմյան Ամաղու վտակի կիրճի զառիթափ լանջին: Միջնադարյան Հայաստանի կրոնական, գիտակրթական, մշակութային, ազգապահպան նշանավոր կենտրոններից էր:

Հիմնադրման ճշգրիտ թվականը հայտնի չէ: XIII դ. պատմիչ, Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ հիմնադրվել է վաղ միջնադարում գոյություն ունեցած Սք. Կարապետ եկեղեցու և Փոկասի մատուռի տարածքում:

Համալիրի պարսպափակ բակում կանգուն են Սք. Գրիգոր Լուսավորիչ դամբարան-եկեղեցին, Սք. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին, գավիթը, Սք. Կարապետ և Սք. Աստվածածին եկեղեցիները:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՍՔ. ԿԱՐԱՊԵՏ (IX դ.). Նորավանքի պահպանված հնագույն շինությունն է: Գտնվում է հիմնական հուշարձանախմբի հարավային մասում: Ավերակները բացվել են 1982-1983 թթ. պեղումների շնորհիվ: Պայտածև խորանով միանալ փոքր դահլիճ է, որի մուտքը բացված է արևմտյան կողմից: Եկեղեցուն հարավից կից է Ուղղանկյուն հատակագծով, պայտածև խորանով, թաղածածկ ավանդատուն, վերջինիս էլ (արևմուտքից)՝ փոքր սենյակ: Կառուցված է կոպտատաշ խոշոր քարերով:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՍՔ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱ (1216-1221 թթ.). Վանքի գլխավոր եկեղեցին է: Կառուցել են իշխան Լիպարիտ Օրբելյանը և Սարգիս եպիսկոպոսը: Արտաքուստ՝ ուղղանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով զմբեթավոր կառույց է:

ԳԱՎԻԹ (1223 -1261 թթ.). Կից է Սք. Ստեփանոս եկեղեցուն արևմուտքից: Ծառայել է որպես Օրբելյան իշխանների և Սյունյաց եպիսկոպոսների տապանատուն: Ուղղանկյուն հատակագծով, հայկական նույնատիպ կառուցվածքների համար եզակի՝ գոցվող

թաղերով ծածկված ընդարձակ շինությունն է: Աչքի է ընկնում բարձրարվեստ և ինքնատիպ հարդարանքով: Շքամուտքի ճակատակալ քարին միջնադարյան հայկական արվեստում տարածված «Նստած Օդիգիտրիա» պատկերագրությունն է. բուսազարդ ճոխ զարդահենքի կենտրոնում, գորգածածկ գահին բազմած է Մարիամ Աստվածածինը՝ մանուկ Յիսուսը ձախ ծնկին: Աստվածածնի ձախ կողմում պատկերված է Յովհաննես Մկրտիչը, աջում՝ Եսայի Մարգարեն: Մուտքից վեր, լուսամուտի ճակատակալ քարի վրա քրիստոնեական արվեստում եզակի բովանդակությամբ բարձրաքանդակ է՝ մարդու կերպարանքով Յայր Աստծո, ինչպես նաև Սուրբ Յոգու, Ադամի, խաչեցյալ Տիրոջ, Աստվածամոր, Յովհաննես Ավետարանչի, Դանիել Մարգարեի պատկերներով: Գավթի մուտքի և լուսամուտի ճակատակալ քարերի քանդակները վերագրվում են մեծատաղանդ Մովսիկին: Կառույցին մեծ արտահայտչականություն են հաղորդում նաև ներքուստ կանգնեցված բարձրարվեստ խաչքարերը:

ԵԿԵՂԵՑԻ-ՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆ ՍՐ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ (1275 թ.). Կից է Սր. Ստեփանոս եկեղեցուն հյուսիսից: Կառուցել է Տառսայիճ Օրբելյանը, որպես դամբարան իր եղբոր՝ 1273 թ. զոհված իշխանաց իշխան Սմբատի գերեզմանի վրա: Ենթադրվում է, որ կառույցի ճարտարապետն է Սիրանեսը:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (1331-1339 թթ.). Բուրթել Օրբելյան իշխանի պատվերով կառուցել է Մովսիկը: Գտնվում է հուշարձանախմբի հիմնական շինություններից մոտ 30 մ հարավ-արևելք: Երկհարկ դամբարան-եկեղեցի է: Ուղղանկյուն հատակագծով առաջին հարկի դամբարանի վրա կառուցված է երկրորդ հարկի՝ խաչաձև հատակագծով, արևելքում կիսաշրջան խորանով, թաղածածկ ավանդատներով աղոթարանը: Պսակված է սյունազարդ ռոտոնդայով: Երկրորդ

հարկ բարձրանալու համար առաջին հարկի մուտքի երկու կողմից (արտաքուստ) պատի մեջ ագուցված են պահուսակային աստիճաններ: Չափազանց ուշագրավ են կառույցի պատկերաքանդակները: Առաջին հարկի մուտքի բարավորին քանդակված են գահավորակին նստած Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին և կանգնած դիրքով Գաբրիել ու Միքայել հրեշտակապետերը: Վերին հարկի մուտքի ճակատակալ քարին Զրիստոսի, Պողոս և Պետրոս առաքյալների քանդակներն են: Բարձրաքանդակներ կան նաև եկեղեցու զմբեթի սյուներիին:

Հիմնական հուշարձանախմբի պարսպափակ հատվածից դուրս պահպանվել են մատուռների, ձիթհանների ավերակներ: Մատուռներից մեկի արևելյան պատի տակ նկատելի են ցամաքած աղբյուրի հետքեր, որից ենթադրվել է, որ մատուռը, հավանաբար, Սբ. Փոկաս հայրապետին նվիրված եկեղեցին է, որի տակից, ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության, բխել է ջուր և ձեթ:

Նորավանքի համալիրը կարևորվում է նաև մեմորիալ հուշարձաններով: Արձանագրությունները հավաստում են, որ վանքի տարածքում թաղված են հայոց պատմության, եկեղեցու և մշակույթի նշանավոր գործիչներ: Վանքի տապանաքարերը հիմնականում հարթ, առանց քանդակների, արձանագիր սալաքարեր են: Եզակի են առյուծաքանդակներով հարդարված Էլիկումի և Սարգսի շիրմաքարերը:

Համալիրի տարածքում պահպանվել են բազմաթիվ բարձրարվեստ խաչքարեր, որոնց մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում Մոմիկի (XIII-XIV դդ.) կերտածները:

1840 թ. Նորավանքն ավերվել է երկրաշարժից և լքվել:

Վանական համալիրը վերականգնվել է 1984-1999 թթ. ՀՀ Պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության վարչության և Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի Սյունյաց թեմի ներդրումներով:

Գրականություն

Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986:

Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Լալայան Ե., Վայոց-ձոր, նշանավոր վանքեր, <Ազգագրական հանդես>, գիրք 26, Թիֆլիս, 1916:

Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, կազմ. Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967:

Եղիազարյան Հ., Ամաղու Նորավանք, Էջմիածին, 1972, N 1-2:

Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1984:

Հասարայան Մ., Հայ ճարտարապետության և քանդակագործության նորահայտ հուշարձաններ Նորավանքում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1984, N8:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002:

Alpago Novello A., Jeni G., Amaghu Noravank, Milano, 1985 (Documenti di architettura armena, 14).

ԱՐԱՏԵՍԻ ՎԱՆՔ

Միջնադարյան հայկական ճարտարապետական այս վանական համալիրը գտնվում է ՀՀ Վայոց Ձորի մարզի Արատես գյուղում, Եղեգիս գետի Արատես վտակի ափին, բլրի գագաթին: Կիսավեր հուշարձանախումբը բաղկացած է մի քանի մատուռից, Սբ. Սիոն (X դ.), Սբ. Աստվածածին (XI դ.) եկեղեցիներից և երկու գավիթից (XIII դ.): Ենթադրվում է, որ հուշարձանի նախնական շինությունը VII դ. կառույց է, թեև ամենահին գրավոր տեղեկությունը վերաբերում է IX դ.:

Սբ. Սիոնը միանավ, թաղածածկ եկեղեցի է և ունի երեք ավանդատուն՝ խորանի 2 կողքերին և հյուսիսային պատին կից: Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որը մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, գտնվում է Սբ. Սիոն եկեղեցու հարավային կողմում: Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան ճակատին կից, 1270 թ. ճարտարապետ Սիրանեսի կողմից կառուցված առաջին գավիթը համալիրի ամենաուշագրավ կառույցն է: Գավթի ծածկն իրականացված է փոխհատվող կամարների կիրառման ինքնատիպ ձևով: Հյուսիս-հարավ ուղղությամբ ձգվող մեկ զույգ կամարներից դեպի արևելյան և արևմտյան պատերն են ուղղված մեկական կիսակամար: Չույգ կամարների կենտրոնում շրջագծային հիմքով շթաքարային գմբեթն է, որն այժմ քանդված է: Սբ. Սիոն և Սբ. Աստվածածին եկեղեցիների միջև է գտնվում XIII դ. կառուցված երկրորդ գավիթը, որը քառակուսի հատակագծով, արևելյան զույգ ավանդատներով կառույց է:

Համալիրի մեջ են մտնում նաև հինգ մատուռները և X – XVII դդ. խաչքարերն ու տապանաքարերը:

Վանական համալիրը շրջապատված է եղել պարսպով, որը քանդվել է XVII դ.: Ներկայումս պահպանվել է միայն հյուսիսային պատի մի մասը: 1959-1961 թթ. վերականգնվել է գավթի խաչվող կամարներից մեկը՝ Կ. Ղաֆադարյանի անմիջական ղեկավարությամբ:

Գրականություն

Ե. Լալայան, Վայոց ձոր, Ազգագրական հանդես, գիրք XXVI, Թիֆլիս 1916:

Թորանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1948, հ. 2:

Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992:

Հայկական սովետական հանրագիտարան, Երևան, 1981, հ. 7:

ԱՐԵՆԻԻ ՍԲԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Արենիի Սբ.Աստվածածին եկեղեցին գտնվում է ՀՀ Վայոց մարզի Արենի գյուղի մոտ, Արփա գետի ձախ ափին, գյուղին հարող բարձունքի վրա: Ըստ եկեղեցու արևմտյան մուտքի արձանագրության, կառուցվել է Սյունյաց արքեպիսկոպոս Հովհաննես Օրբելյանի կողմից 1321 թվականին, ճարտարապետն է Մոմիկը: Եկեղեցին կենտրոնագմբեթ է: Այն կառուցվել է դարչնագույն տուֆից: Կառուցելու ընթացքում վարպետը հրաժարվել է ժամանակի պաշտամունքային ավանդական ձևերից՝ գմբեթը հենելով երկու առանձին կանգնած մույթերի վրա:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցին առանձնանանում է չափազանց ներդաշնակ համաչափություններով, խորանն ունի ինքնատիպ հորինվածքի գույգ խաչաձև լուսամուտ: Մոմիկի արարումներից է եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորին պահպանված «Տիրամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկի» հոյակերտ բարձրաքանդակը: Գահավորակին նստած Տիրամայրը պատկերված է իրատեսական՝ ժամանակի հագուստով: Բարավորի ողջ մակերեսը մշակված է որթատունկի ոճավորված զարդաքանդակներով: Եկեղեցու ներքին հարդարանքում գերակշռում է վեր խոյացող գմբեթը՝ հենված երկու որմնամույթերի և երկու առանձին կանգնած սյուների վրա, ինչը բնորոշ չէ հայկական եկեղեցիներին: Գմբեթակիր քառակուսու առագաստներին քանդակված են չորս ավետարանիչների խորհրդանշանները:

Սբ. Աստվածածինն ավարտելուց անմիջապես հետո, Օրբելյան իշխանների հանձնարարությամբ, Մոմիկը սկսում է վերակառուցել երկրաշարժից տուժած Նորավանքի գլխավոր եկեղեցու արևմտյան գավիթը: Վարպետը, փաստորեն, կառուցում է նոր գավիթ՝ այն զարդարելով մեծարժեք քանդակներով: Երբ արևմտյան կողմից ներս ենք մտնում, մեր առջև հառնում են Մոմիկի որմնանկարներն ու պատկերաքանդակները: Մեծ հռչակ է վայելում գավթի մուտքի բարավորի Հայր Աստծու պատկերաքանդակը՝ իր փառահեղ մորուքով, խոշոր, ձվաձև աչքերով, գանգուր մազերով, աջ ձեռքը օրհնության համար վեր բարձրացրած, իսկ ձախով՝ կրծքի մակարդակին ադամորդու գլուխը պահած: Հայր Աստծո մարդակերպ պատկերագրությունը ևս աննախադեպ է, և հենց դրանով էլ առավելապես ընդգծվում է քանդակագործի անկրկնելի տաղանդը: Աստծո մորուքից ցած Սուրբ Հոգու խորհրդանիշն է՝ խաչաձև լուսապսակով գլուխը ներքև ուղղած աղավախ, որի կտուցը հավում է Աստծո ձեռքում պահված Ադամի շուրթերին: Քանդակի աջ եզրին հրեշտակի պատկերն է՝ դեմքով ուղղված Հայր Աստծուն: Ձախ մասում՝ օրհնող աջի տակ, խաչված Քրիստոսն է, որից ձախ Աստվածածինն է, աջ՝ Հովհաննես Ավետարանիչը, իսկ ներքևում՝ պառկած և ձեռքը դեպի խաչելություն ուղղած Դանիել մարգարեն: Քրիստոսի գլխի երկու կողմերում արևի և լուսնի խորհրդանիշներն են: Հայր Աստծուց դեպի Ադամ իջնող Սուրբ

Հոգու և Հիսուս Զրիստոսի պատկերներով քանդակը մարմնավորում է սուրբ Երրորդության անխզելիության գաղափարը:

Եկեղեցու բակում պահպանվել են տարբեր ժամանակաշրջաններով թվագրվող տապանաքարեր և խաչքարեր:

Եկեղեցու գմբեթը քանդվել է 1840 թ. երկրաշարժից: 1967–72 թթ. կատարվել են եկեղեցու պատերի և ծածկի նորոգման աշխատանքներ: 1998 թ. պոլսահայ Արտաշես Տյուզմենյանի բարերարությամբ եկեղեցու գմբեթը վերականգնել է իր նախնական տեսքը:

Գրականություն

Ե. Լալայան, Վայոց ձոր,
Ազգագրական հանդես, գիրք
XXVI, Թիֆլիս 1916:

Բարխուդարյան Ս., Դիվան հայ
վիմագրության, պրակ III, Եր.,
1967:

ԳՆԴԵՎԱՆՔ

Գտնվում է Վայոց ձորի գեղատեսիլ հովտով հոսող Արփա գետի ձախ ափին, բարձրադիր տեղանքում, Գնդեվազ գյուղից մոտ 1 կմ արևմուտք: Պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի (XIII-XIV դդ.) վկայության համաձայն՝ Գնդեվանքը հիմնադրել է Սյունյաց Սոփիա (Սոփի) իշխանուհին X դ., որպես ճգնավորների մենաստան: Գնդեվանք է կոչվել հայր Սուփան Գնդունու անունով: Հուշարձանախումբը X-XVII դդ. կառույց է, որի կազմում են Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին, գավիթը, սեղանատունը, գերեզմանատունը, բնակելի և տնտեսական շինությունները, վանքապատկան ջրանցքը: Պարսպապատ է: Վանքը և գյուղը ավերել է պարսից շահ Աբասը 1604 թ.:

Սբ. Ստեփանոս եկեղեցի – կառուցել է Սյունյաց Սոփիա իշխանուհին 936 թ.: Եկեղեցու արևմտյան պատի վրա գտնվող շինարարական արձանագրության մեջ Սոփիա իշխանուհին հիացմունքով նշում է՝ «Մատանի էր անակն Վայոց ձոր, շինեցի զսա եւ եդի ակն վերայ»: Կառուցված է բազալտի սրբատաշ քարերով: Ըստ հատակագծային հորինվածքի եկեղեցին քառախորան՝ արտաքուստ խաչաձև կենտրոնագմբեթ կառույց է՝ արևելյան զույգ ավանդատներով: Խաչաթևերը մշակված են եռանկյունաձև հատվածքի «հայկական խորշերով»: Գմբեթի առագաստներին պատկերված են չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների բարձրաքանդակներ:

Եղել են նաև որմնակարներ, որոնց հեղինակը նկարիչ Եղիշե երեցն է (X դ.): Ավագ խորանում պահպանվել է Քրիստոսի պատկերի փոքր հատվածը: Ավելի ուշ շրջանի գործեր են ավանդատների մուտքերից վեր պատկերված ֆիգուրները: Կատարման վարպետությամբ աչքի է ընկնում հյուսիսային ավանդատան պատի Աստվածամոր պատկերը, որն ուշ միջնադարի հայկական կերպարվեստի լավագույն ստեղծագործություններից է: Որմնակարները, ցավոք, վերջին տասնամյակներում խոնավությունից քայքայվել են:

Գավիթ – թաղածածկ դահլիճ է, կից է եկեղեցուն արևմուտքից, կառուցել է Քրիստափոր վանահայրը 999 թ.:

Սեղանատուն – գտնվում է հուշարձանախմբի հարավային կողմում, ուղղանկյուն հատակագծով թաղածածկ մեծ դահլիճ է (4,11 x 7,62 մ)՝ նկուղով, օժանդակ սենյակներով և կրակարանով (մեծ օջախ):

Գավթի հյուսիսային պատի երկայնքով տեղավորված են ուղղանկյուն հատակագծով երկու սենյակներ (արևմտյանը հավանաբար ծառայել է որպես գրատուն): Կան թաղածածկ սենյակներ հարավային ու արևմտյան պատերի երկայնքով, որոնք կառուցվել են XVII դ.:

Վանքը շրջափակող պարիսպները կառուցել է վանքի վանահայր Պետրոս վարդապետը 1691 թ.: Վանքի բակում գտնվող գերեզմանոցում կան X- XVI դդ. խաչքարեր, օրորոցաձև տապանաքարեր: Վանքապատկան հողերը ոռոգելու համար վանքի առաջնորդ Հայր Սարգիսը 1008 թ. կառուցել է տվել ջրանցք, որի երկարությունը՝ 24 կմ է:

Գնդեվանքը ժամանակի ընթացքում քանիցս վերանորոգվել է: Հայտնի է, որ 1309 թ. եկեղեցին նորոգել է Գրիգորը (Գրիգորես), 1691 թ.՝ Պետրոս վարդապետը, որի արձանագրությունը պահպանվել է եկեղեցու արևմտյան պատին: 1875 թ. Հովհաննես վարդապետ Տեր-Հարությունյանը, բնակվելով վանքում, մաքրել և բարեկարգել է, ապա վանքը նորոգել է տաթևցի վանահայր Պետրոս վարդապետը: 1968 թ. Պատմական հուշարձանների պահպանության հայկական ընկերության պատվերով և միջոցներով սկսվել է հուշարձանախմբի (եկեղեցու, գավթի) վերանորոգումը, որն ավարտվել է 1971 թ.: Վերանորոգումից բացի՝ կատարվել են նաև վանքապատկան տարածքի բարեկարգման որոշ փոքրածավալ աշխատանքներ:

Գրականություն

Ալիշան Ղ., Սիսական:
Տեղագրություն Սյունեաց
աշխարհի, Վենետիկ, Ս. Ղազար,
1893:

Հասարթյան Մ., Սյունիքի 17-
18-րդ դարերի վանք-ամրոցներ,
«Լրաբեր հասարակական
գիտությունների», Երևան, 1969,
N 2:

Ե. Լալայան, Վայոց ձոր,
Ազգագրական հանդես, գիրք
XXVI, Թիֆլիս 1916:

ՍՈՒԼԵՄԱՅԻ ՔԱՐԱՎԱՆԱՏՈՒՆ

Միջնադարյան Հայաստանում, քարավանային առևտրի զարգացմանը զուգահեռ, ընդարձակվում և բարեկարգվում էին ճանապարհները, իսկ նախատեսված կայանատեղիներում կառուցվում իջևանատներ, քարավանատներ, օտարանոցներ, պանդոկներ: Նմանօրինակ կառույցների համապատկերում իր աշխարհագրական դիրքով և ճարտարապետական լուծումներով առանձնակի կարևորություն ուներ Սելիմի քարավանատունը (Սուլեյմայի քարավանատուն), որը միջնադարյան Հայաստանի այլ հուշարձանների համեմատությամբ թերևս ամենալավ պահպանված կառույցն է: Այն գտնվում է պատմական Սյունյաց նահանգի Գեղարքունիք գավառը Վայոց ձորին կապող ճանապարհին, Սելիմի (Սուլեյմայի,) լեռնանցքի հարավահայաց լանջին, Աղնջաձոր գյուղի տարածքում:

Քարավանատունը բաղկացած է երեք դահլիճից: Հիմնական մուտքից ներս մտնող դահլիճն ունի 9 մ երկարություն և 5.3 մ լայնություն, երկրորդ, ըստ էության հիմնական դահլիճը՝ ձախ կողմի բացվածքով մինչև 26 մ երկարություն և 13 մ լայնություն, իսկ երրորդն առանձին մուտքով կից է առաջին դահլիճի հյուսիսային պատին և ունի 2,4 մ լայնություն ու 3,1 մ երկարություն (2012 թ. մասնակի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է այդ դահլիճներին կից պատերի միջև եղած դուռը): Հիմնական մուտքի ճակատաքարի վրա գրված է մի ընդարձակ արձանագրություն, որից պարզ է դառնում, որ հայոց ՉՁԱ (781) թվականին իշխանաց իշխան Չեսար Օրբելյանը և իր կին Խորիշահը իրենց ծնողների և որդիների հոգիների փրկության համար կառուցել են այս ինքնատիպ շինությունը:

Քարավանատան ճակատային մասի ձախ կողմում քանդակված է առյուծ, որի պոչը կապ տված է, մեջքի կողմով թեքված դեպի գլուխը, իսկ աջ կողմում՝ մի հզոր ցուլ է պատկերված:

Քարավանատունը կառուցված է գորշ, սրբատաշ բազալտով: Պատերը, որոնց հաստությունը 1,1-1,2 մետր է, չունեն որևէ բացվածք: Ներսի լուսավորությունն ապահովում են միջնակամարի առաստաղի մեջ բացված երեք լայն երդիկները: Մեկ երդիկ էլ կա նախասրահում կամ առաջին դահլիճում: Քարավանատան առաստաղը բաղկացած է երեք լայնական կամարներից, որոնցից մեջտեղինը բարձր է, մյուս երկուսը՝ ցածր: Դահլիճի երկու կողմից ձգվում են 8-ական միաչափ հեռավորությամբ կրապատ, քառանկյունի սյուներ: Սյուների արանքում ագուցված է 16 քարե նավակ՝ իբրև ձիերի մուրը: Տանիքը վերևից ծածկված է լայն, սրբատաշ, միմյանց ագուցված սալերով, որոնցից յուրաքանչյուրի երկարությունը հասնում է 2 մետրի:

Քարավանատունը հիմնովին վերանորոգվել է 1956-59 թթ.: Սակայն այսօր, հատկապես 2012թ մասնակի պեղումներից հետո, ամրակայման խիստ կարիք ունի:

Գրականություն

Ս.Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պր. III, 1967:

Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երևան, 2003:

Վ. Հարությունյան, Միջնադարյան Հայաստանի կամուրջներն ու քարավանատները, Երևան, 1968:

Հ.Եղիազարյան, Ազիզբեկովի շրջանի պատմության հուշարձանները, 1965:

ԵՂԵԳԻՍԻ ՉՈՐԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Եղեգիսը եղել է Սյունյաց աշխարհի նշանավոր միջնադարյան բնակավայրերից մեկը և նկատելի վերելք ապրել հատկապես XIII-XIV դարերում, երբ Վայոց ձորում իշխում էր Օրբելյան իշխանական տունը: Գյուղի արևելյան ծայրին, գետահայաց բլրի վրա, գտնվում է միջնադարյան հայ ճարտարապետության յուրօրինակ հուշարձաններից մեկը՝ Չորաց եկեղեցին, որը կառուցել է Սյունյաց նահանգի մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիճ Օրբելյանը (1324-1331թթ.):

Չորաց եկեղեցին հայկական ճարտարապետական հուշարձանների շարքում առանձնանում է եզակի հորինվածքով. նման այլ կառույց չի պահպանվել: Թաղածածկ կամ գմբեթավոր փակ սրահի փոխարեն եկեղեցին ընդհանրապես ներքին սրահ չունի: Այս չափազանց հետաքրքիր կառույցը լայն բացվածքով, երկու սյուներով, երեք մասի բաժանված միակ արևելյան բեմով ու դրա երկու կողմերին կից ավանդատներով բաց եկեղեցի է: Եկեղեցին առանձնահատուկ է նաև նրանով, որ խորանը սովորականից բարձր է կառուցված՝ մոտավորապես ձիուց իջնողի համար հարմար բարձրության:

Հուշարձանի հազվագյուտ ձևը թելադրում է, որ այն նախատեսված է եղել պատերազմ մեկնող զորքի համար, որպեսզի մարտիկները մեկնելուց առաջ եկեղեցու օրհնանքն ու սուրբ հաղորդություն ստանային: Մարտից առաջ զորքը և ձիերն օրհնելն ընդունված կարգ էր, բայց Հայաստանում հենց այդ նպատակով կառուցված ուրիշ եկեղեցի չկա: Առանձնահատուկ է նաև հեծյալ զինվորի բացօթյա հրապարակադրժասրահ մտնելու գաղափարը, երբ զորքը կանգնում էր եկեղեցու դիմաց, դրսում: Այստեղից էլ եկեղեցուն տրվել է «Չորաց տաճար» անվանումը:

Եկեղեցին կրող բարձունքի շուրջը պահպանվել է բազալտի զանգվածեղ քարերով կառուցված պարիսպների և սրբատաշ քարով պատրաստված դարպասի մի մասը: Նրա շուրջը գերեզմանատունն է՝ իր մի քանի տասնյակի հասնող խաչքարերով ու տապանաքարերով:

Եկեղեցու տարածքում վերջերս կատարված պեղումներով բացվել են հյուսիս-հարավ առանցքով իրար հաղորդակից երեք սենյակներ, որոնց պատերը շարված են երկշար, բազալտի զանգվածեղ քարերով: Ուշագրավ է շինության արևելյան և հարավային պատերի մեջ զետեղված մեկական խորշերի մեջ տեղադրված պահարանները: Նորաբաց սենյակներում առկա բազմաթիվ դարակների ու պահարանների գոյությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ այն միջնադարյան գրչության վայր և գրապահոց Մատենադարան է եղել:

Գրականություն

Ե. Լալայան, Վայոց ձոր,
Ազգագրական հանդես, գիրք
XXVI, Թիֆլիս 1916:

Բարխուդարյան Ս., Դիվան հայ
վիմագրության, արավ III, Եր.,
1967:

ՍՄԲԱՏԱԲԵՐԴ

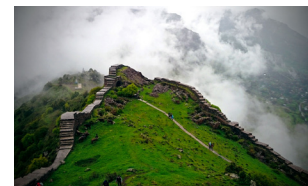
Գտնվում է Արտաբույնք գյուղի արևելյան կողմում՝ բլրի վրա: Բլուրը երեք կողմերից շրջապատված է ձորերով, իսկ հյուսիսային կողմից պարանոցով կապվում է ընդհանուր լեռնաշղթայի հետ: Այն պաշտպանված է ձորի բնական անառիկ քարերով: Այս հանգամանքն ամենևին չի խանգարել դիրքն ամրացնել կրկնակի բարձր ու բրգածև լայն պարսպով: Մատչելի է միայն հյուսիսային կողմը, որը ևս ամրացված է պարսպով: Պարիսպները շարված են սեպածև մշակված բազալտե քարերով, կրաշաղախով, պատերի հաստությունը կազմում է 2-3 մ: Ներսում, պարսպի երկարությամբ, ձգվում են բնակելի շենքեր, որոնք գտնվում են ավերակ վիճակում:

Ամրոցի գլխավոր մուտքը հյուսիսային կողմից է, մեկական մուտքեր կան արևելյան և արևմտյան կողմերում: Հյուսիսային և արևելյան մուտքերը սրահավոր են, շարված բազալտի սրբատաշ քարերով, սրահի տանիքին կան պահակատներ և դիտակետեր, որոնք ևս ավերակ վիճակում են:

Ամրոցն ընդհանուր պատով բաժանված է հյուսիսային և հարավային մասերի: Երկու մասերում էլ կան միջնաբերդ, ջրի ավազան, բնակելի շենքեր, որոնց թիվը հասել է շուրջ 123-ի: Ձուրը ամրոց է բերվել Ցախաց Զարից: Սմբատաբերդը Վայոց Ձորի և ընդհանրապես Սյունյաց աշխարհի խոշոր և անառիկ ամրոցներից է, որ գոյություն է ունեցել դեռևս V դարից առաջ: Վասակյանները՝ Եղեգիսը դարձնելով իրենց վարչաքաղաքական կենտրոնը, ամրոցը վերածել են ռազմական հենակետի:

Օրբելյանների օրոք բերդը ավելի է ամրապնդվել:

Ստույգ հայտնի չէ այս ամրոցի անունը: Այսպես է անվանվում թերևս այն պատճառով, որ Եղեգիսում է թաղված Օրբելյան թագակիր ասպետ Սմբատը, որը ենթադրաբար վերակառուցել է բերդը, սակայն կարծում ենք, որ այն կոչվել է Սյունյաց Սմբատ իշխանի անունով:

Գրականություն

Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 10, Երևան, 1984:

Եղիազարյան Հ., Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Եր. 1955:

ՍՊԻՏԱԿԱՎՈՐ ՎԱՆՔ

(ՍՊԻՏԱԿԱՎՈՐ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ)

Գտնվում է Վերնաշեն գյուղից 7 կմ հյուսիս, լեռան լանջին: Համալիրը բաղկացած է Սբ. Աստվածածին եկեղեցուց, գավթից և զանգակատնից, որոնք կառուցված են սպիտակ սրբատաշ ֆելզիտ քարով, ինչից էլ առաջացել է վանքի անվանումը:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, ըստ արձանագրության, հիմնադրել է Էաչի Պռոշյան իշխանը 1318 թ., որի մահից հետո շինարարությունը շարունակել և ավարտել է որդին՝ Ամիր-Հասանը, 1321 թ.: Ունի գմբեթավոր դահլիճ տիպի հորինվածք: Միակ մուտքն արևմտյան կողմից է: Եկեղեցին առանձնանում է աշխարհիկ և հոգևոր սյուժետային պատկերաքանդակներով, որոնցից մուտքի ճակատակալ քարի՝ մանուկ Հիսուսը գրկին Աստվածածնի, Էաչի իշխանի և նրա որդի Ամիր Հասանի քանդակները (այժմ՝ Երմիտաժում, Սանկտ Պետերբուրգ), Ամիր Հասանի որսի տեսարանով բարձրաքանդակը (այժմ՝ ՀՊԹ) հայկական միջնադարյան քանդակագործական արվեստի լավագույն օրինակներից են:

Գավիթը քառակուսի հատակագծով, թաղածածկ կառույց է և կից է Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն արևմտյան կողմից: Կառուցվել է 1321-1330 թթ.:

Չանգակատունը կից է գավթի արևմտյան պատին: Կառուցել են Հովհաննես և Թաճն ամուսինները 1330 թ.: Եռահարկ, ինքնատիպ հորինվածքով կառույց է: Առաջին հարկը խուլ է, կառուցված է կոպտատաշ քարերով, երկրորդը ուղղանկյուն խորշ է, իսկ երրորդը երկթեք ծածկով պսակված միջանցիկ կամարակապ բացվածք է:

Վանքի շրջակայքում պահպանվել են ուշ շրջանի պարսպապատերի, վանական խցերի և գերեզմանոցի մնացորդներ:

Հուշարձանը վերականգնվել է 2007-2009 թթ. ՀՀ մշակույթի նախարարության նախաձեռնությամբ, իսկ 2012 թ., բարերար Վարդան Հարությունյանի հովանավորությամբ, զանգակատանը տեղադրվել է Սանկտ Պետերբուրգում պատրաստված զանգը:

Գրականություն

Ե. Լալայան, Վայոց ձոր, Ազգագրական հանդես, գիրք XXVI, Թիֆլիս 1916:

Հ. Եղիազարյան, Սպիտակավոր Սուրբ Աստվածածին վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», N 6, Էջմիածին, 1966:

Ս.Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Երևան, 1967:

ՑԱՂԱՑ ԲԱՐ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

Ցաղաց Բար վանական համակառույցը գտնվում է Վայոց ձոր մարզի Արտաբույնք (Եղեգիս) գյուղի մերձակայքում, բարձրադիր լեռան արևահայաց լանջին: Միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր և մշակութային առավել խոշոր կենտրոններից մեկն է եղել:

Վանքի գոյությունը փաստված է Ստեփանոս Տարոնեցու երկում: Պատմիչը Բագրատունյաց Աբաս թագավորի (929-953 թթ.) ժամանակ կառուցված և գործող վանքերի թվում հիշատակում է նաև Ցաղաց Բարը և նրա առաջնորդ Ստեփանոսին: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի XI դ. 40-ական թվականներին այստեղ լայն շինարարական գործունեություն է ծավալել վանահայր Վարդիկը:

Հուշարձանախումբը բաղկացած է մի քանի եկեղեցիներից, սյունասրահներից, գավթից, տնտեսական մի շարք շինություններից, որոնց մի մասը բացվել է 1986-1991 թթ. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախմբի կողմից (արշավախմբի ղեկավար՝ պ.գ.թ. Մելքոնյան Հ.) իրականացված պեղումների շնորհիվ: Վերջիններիս թվում հարկ է առանձնացնել Սբ. Հովհաննես եկեղեցու (X դ.) հարավային կողմում բացված սյունասրահը՝ կառուցված XI դ., նույն եկեղեցուն արևմուտքից կցված գավիթը: XI դ. թվագրվող մի սյունասրահ բացվեց Սբ. Աստվածածին եկեղեցու (X դ.) արևմտյան մասում: Նույն եկեղեցուց արևելք պեղվեց ուղղանկյուն խորանով մեկ այլ եկեղեցի: Հուշարձանախմբի արևմտյան հատվածում կատարված պեղումների շնորհիվ բացվեց փոքր չափերի ևս մի եկեղեցի:

Ցաղաց Բարը հարուստ է վիմագիր արձանագրություններով: Հուշարձանախմբի տարբեր կառույցների պատերին, խաչքարերի, տապանաքարերի և առանձին շինքարերի վրա պահպանվել են 100-ից ավելի վիմագրեր:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հուշարձանների՝ պեղումներից հայտնաբերված քանդակագործական հարդարանքի նմուշները, պատուհանների և մուտքերի պսակներն ու քիվերը (հատվածներ), ելնդավոր, սլաքաձև կամարներով, առյուծի գլխի ու սափորների քանդակներով ավազանի և որմնախորշը պսակող քարերը, Սբ. Կարապետ եկեղեցու հարավային կողմում գտնված կտիտորային քանդակները (կտրտված), որի կենտրոնում եկեղեցու մանրակերտն է, երկու կողմերում մեկական մարդկային ֆիգուրներով:

Գրականություն

Ե. Լալայան, Վայոց ձոր, Ազգագրական հանդես, գիրք XXVI, Թիֆլիս 1916:

Ս. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Եր., 1967:

Ա. Մանուչարյան, Զննություն Հայաստանի IV-XI դդ. շինարարական վկայագրերի, Եր. 1977 :

ՍՅՈՒՆԻՔ

ՏԱԹԱԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ
ՎԱՀԱՆԱԿԱՆՔ

ԱՂԻՏՈՒԻ (ԱՂՈՒԴԻ) ԿՈԹՈՂ-
ՄԱՀԱՐՁԱՆ

ԲԱՂԱԲԵՐԴ

ՀԻՆ ԽՆՁՈՐԵՍԿ

ՀԱԼԻՁՈՐԻ ԲԵՐԴ

ՄԵՂՐՈՒ ՄԵԾ ԹԱՂԻ ՍԲ.
ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՈՐԱՏՆԱԿԱՆՔԻ ՎԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐ

ՈՒՂՏԱՍԱՐԻ
ԺԱՅՈՒԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՍԻՍԱԿԱՆԻ ՍԲ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ԵԿԵՂԵՑԻ

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

(ՍՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔ, ԵՎ ՍՏԱԹԵՆՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՈՒԽՏ)

Միջնադարյան հայկական ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկը՝ Տաթևի վանական համալիրը, գտնվում է ՀՀ Սյունիքի մարզում, Տաթև գյուղից հարավ-արևելք, Որոտան գետի ու Նրա Տաթև վտակի միախառնման տեղում առաջացած հրվանդանի վրա: Ավանդությունը վանքի անվան առաջացումը կապում է Թադեոս առաքյալի աշակերտներից Եվստաթեոս առաքյալի անվան հետ:

Հիմնադրվել է IV դ., հավանաբար, հեթանոսական մեհյանի տեղում: V-VIII դդ. եղել է հայ դպրության առաջնակարգ կենտրոն: VIII դ. վերջից Տաթևում է հաստատվել Սյունյաց եպիսկոպոսության աթոռը: 895-1117 թթ. այստեղ գործել է բարձրագույն տիպի դպրոց՝ Սյունյաց վարդապետարան: XIV դ. 70-ական թթ. հիմնադրվել է համալսարան, որը գործել է մինչև 1435 թ.:

Հիմնված լինելով բարձրաբերձ հրվանդանի վրա՝ Տաթևի վանքը ռազմավարական շահեկան դիրք է ունեցել, ինչը նպաստել է այստեղ պաշտպանական հզոր համալիրի ստեղծմանը:

Համալիրի ներկայիս շինությունները հիմնականում կառուցվել են IX դ. վերջին-X դ. սկզբին և XVII-XVIII դդ.: Հուշարձանախմբի կազմում են երեք եկեղեցիները, զանգակատունը, գրատունը, սեղանատունը, Գր. Տաթևացու դամբարանը, ճոճվող գավազան-սյունը, բնակելի, տնտեսական և օժանդակ շինությունները: Հիմնական հուշարձանախումբը շրջափակված է բրգավոր պարսպով, որից դուրս

են ձիթհանը, բաղնիքը, աղբյուրը և դպրոցը:

Վանքի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցել է Սյունյաց Փիլիպպե իշխանը, 848 թ., հին եկեղեցուն կից: Այն միանավ, թաղածածկ շինություն է, որի շինարարն, ամենայն հավանականությամբ, միջնադարի հայտնի ճարտարապետ, քանդակագործ և մանրանկարիչ Մովսիսն է:

Գլխավոր Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին գմբեթավոր դահլիճ տիպի շինություն է՝ կառուցված հին եկեղեցու տեղում, 895-906 թթ., Սյունյաց գահերեց իշխան Աշոտի, նրա կնոջ՝ Շուշանիկի, Գրիգոր Սուփան և Ջագիկ իշխանների նյութական օժանդակությամբ: Շինարարության ավարտից հետո՝ 906 թ., վանքի բակի հարավային մասում, Հովհաննես եպիսկոպոսը հանուն Սբ. Երրորդության կանգնեցրել է 8 մետր բարձրությամբ, խաչքարով ավարտվող ութանիստ ճոճվող սյուն՝ «Գավազան»: Վերջինս հայկական միջնադարյան ճարտարապետության յուրահատուկ գյուխգործոցներից է. հայ ճարտարապետների կառուցողական հմտությունների շնորհիվ՝ ընդերքի սեյսմիկ տատանումներից, անգամ մարդկային ձեռքի թեթև հպումից սյունը թեքվում է և կրկին վերադառնում նախնական դիրքին:

930 թ. Հակոբ Դվնեցի եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին որմնանկարվել է, որից այժմ քիչ բան է պահպանվել: Արևմտյան պատի վրա մնացել են ահեղ դատաստանի մեծ կոմպոզիցիայի մնացորդները, իսկ հյուսիսային պատին՝ Հիսուսի ծննդյան թեմայի հետ առնչվող տեսարաններ:

1043 թ. Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցուն կից կառուցվել է գավիթ-սրահ, որն ավերվել է 1931 թ. երկրաշարժից:

Համալիրի Սբ. Աստվածածին երկհարկ դամբարան-եկեղեցին կառուցվել է 1087 թ., վանքի դարպասի վրա: XIV դ. Տաթևի համալսարանի առաջին ուսուցչապետ Հովհան Որոտնեցին վանքի գավթի վրա կառուցել է երկհարկանի, կամարակապ զանգակատուն:

Վանքի մյուս շինությունները ուշ միջնադարյան կառույցներ են: Առաջնորդարանը, վանականների խցերը, շտեմարանը, սեղանատունը, խոհանոցը, հացատունը, տնտեսական նշանակության այլ շինությունները և պարիսպները կառուցվել են XVII դ.: Բաղնիքը ևս XVII

Գրականություն

- Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմ. Ա. Աբրահամյանի, Եր. 1990:
- Ե. Լալայան, Չանգեզուրի գավառ, Ազգագրական հանդես, գիրք Դ, Թիֆլիս, 1898:
- Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893:
- Դիվան հայ վիմագրության, Պրակ II, Գորիսի, Սիսիակի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960:
- Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, Երևան, 1966:
- Ստ. Մաքսակյան, Հայ ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960:

դ. կառույց է: 1787 թ. Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու հարավային մուտքի մոտ, մեծ իմաստասեր Գրիգոր Տաթևացու գերեզմանի վրա, Հովակիմ արքեպիսկոպոսը կառուցել է դամբարան: Այդ ժամանակ են կառուցվել նաև հյուսիսային պարսպապատի բուրգերը: Զիթհանը կառուցել է Հովակիմ արքեպիսկոպոսը XVIII դ. վերջին: Դպրոցը, որ կառուցել է վանահայր Աբրահամ Աստապատցին XVIII դ., գործել է մինչև XX դ. սկիզբը: Այն Հայաստանում պահպանված ուշ միջնադարյան կրթական կառույցի մեզ հասած միակ օրինակն է: Ավերակները հայտնաբերվել են 1981-1982 թթ. պեղումների ժամանակ: XIX դ. վերջին հիմնովին քանդել են վանքի գավիթը և հին զանգակատունը, և նրանց տեղում՝ Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևմտյան ճակատին կից, XX դարասկզբին կառուցել են նոր, եռահարկ, շքեղ քանդակներով զանգակատուն:

Վանքին մեծ վնաս հասցրեց Սյունյաց աշխարհի 1931թ. երկրաշարժը: Կառույցների հիմնական մասը վերածվեց փլատակների կույտի: 1980-ական թթ. մշակվեցին համալիրի հիմնական կառույցների վերականգնման նախագծերը և սկսվեցին շինարարական աշխատանքները: ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով վերականգնման աշխատանքները դադարեցին և շատ գործեր մնացին անավարտ: 1990-ական թթ. վերջերին Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի նախաձեռնությամբ ավարտվեց Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ծածկերի շինարարությունը, վերականգնվեցին զանգակատան առաջին հարկը և Գր. Տաթևացու դամբարանի ռոտոնդան: 2010 թ. հոկտեմբերի 16-ին մեկնարկեց Հայաստանի Ազգային Մրցունակության Հիմնադրամի «Տաթևի վերածնունդ» ծրագիրը, որի շրջանակներում կառուցվեց 5.7 կմ երկարությամբ, Որոտանի կիրճից Տաթև ձգվող ճոպանուղին, վերականգնվեց Տաթևի ծիթհանը: Նույն ծրագրի շրջանակներում շարունակվում են համալիրի ամրակայման և վերականգնման հետազոտական-նախագծային աշխատանքները:

Այժմ Տաթևի վանքը Հայաստանյաց առաքելական եկեղեցու Սյունյաց թեմի կենտրոնն է:

ՎԱՀԱՆԱԿԱՆՔ

Վահանավանքի համալիրը գտնվում է ՀՀ Սյունիքի մարզկենտրոն Կապան քաղաքից 5 կմ հարավ-արևմուտք, Շղարշիկ թաղամասից (պատմական Շեկք գյուղ) 1.4 կմ հարավ, Ողջի գետի աջ ափին, Տիգրանասարի անտառապատ լանջի տափարակին:

Վահանավանքի գլխավոր և ամենահին կառույցը 911 թ. կառուցված Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին է՝ մեծ տաճարը: Այն մեկ զույգ մույթով, խորանի հյուսիսային և հարավային կողմերում մեկական ավանդատներով զմբեթավոր դահլիճ է, ճակատները ձևավորված են «հայկական խորշերով»: Ունի երկու մուտք՝ արևմտյան, որով կապվում է գավթի հետ, և հարավային, որով կապվում է սյունասարահի հետ: Կառուցված է սալիտակավուն տրավերտինից: Գավիթը կից է զմբեթավոր եկեղեցուն արևմուտքից: Այն երեք թաղակիր կամարներով ուղղանկյուն դահլիճ է՝ գլխավոր մուտքը հարավից, որը բացվում է կից սյունասարահի մեջ: Չափերն են՝ 11 x 7.9 մ: Ներսում կան թաղումներ: Սյունասարահը կցակառուցված է եկեղեցուն և գավթին հարավային կողմից՝ երկու շինությունների ճակատների ամբողջ երկարությամբ: Չափերն են՝ 24 x 5.75 մ: Բացի եկեղեցու և գավթի մեջ բացվող հյուսիսային մուտքերից, սյունասարահն ունի ևս երկու մուտք հարավից, որոնցից մեկով հաղորդակցվում է ենթադրյալ սեղանատան հետ, իսկ

Գրականություն

Գր. Գրիգորյան, Վահանավանք (պատմահնագիտական ուսումնասիրություն), Երևան, 2007:

«Դիվան հայ վիմագրության», պրակ II, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960:

«Պատմություն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1911, գլուխ ԽԴ (44):

Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Ավետյան Վ., Բրոնզեդարյան հուշարձաններ Վահանավանքի տարածքում, «ՀՍՍՀ 1985-1986 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումներ», Երևան, 1987:

Գր. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981:

Ստ. Մնացականյան, Հայ ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960:

Յու. Ա. Թամանյան, Զարե տարեգրության վերականգնումը, Երևան, 1981, էջ 23-24:

Յու. Թամանյան, Հուշարձանների նոր կյանք, Երևան, 1988, էջ 126-130:

«Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 4, Երևան, 2003, էջ 559-560:

«Օրացոյց. 2001», հրատ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, էջ 232:

Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն 2017 թ.

մյուսով՝ վանքի բակի հարավային հատվածի հետ: Սյունասրահում ևս կատարվել են թաղումներ: Ենթադրյալ սեղանատան մնացորդները պահպանվել են գավթից հարավ-արևմուտք: Հավանաբար, եղել է երկհարկանի (երկրորդ հարկը չի պահպանվել): Համալիրի հարավային կողմում՝ հիմնական հուշարձանախմբից մոտ 70 մ հարավ, գտնվում է երկհարկ փոքր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (չափերն են՝ 7.8 x 4.45 մ)՝ կառուցված կարմրավուն, մարմարացված կրաքարի սրբատաշ բեկորներով:

Վանական համալիրի բաղկացուցիչ մաս են կազմում նաև բակի տարածքում պահպանված գերեզմանոցը՝ պեղումների արդյունքում հայտնաբերված խաչքարերով ու տապանաքարերով (մեծ մասն՝ արձանագիր), մետաղաձուլական վառարանները (որոնք բացվել են գավթի արևմտյան պատի մոտ՝ արտաքուստ), Սբ. Գրիգոր եկեղեցու հյուսիս-արևելյան անկյանը կից նորաբաց սրահը, X-XI դդ. կառուցված աղբյուրները, բնակելի շինությունները: Վիմական արձանագրությունների համաձայն վանքի տարածքում եղել են ևս երկու եկեղեցի՝ Սբ. Հարություն և Սբ. Սիոն, որոնց տեղը դեռևս պարզ չէ:

Հուշարձանի պեղման և մաքրման աշխատանքներն սկսվել են 1966 թվականից, Հայկական հուշարձանների պահպանման ընկերության նախաձեռնությամբ: Սբ. Աստվածածին երկհարկ եկեղեցու վերականգնման աշխատանքներն սկսվել են 1978 թ-ից: 2006-2009 թթ. վերականգնվել են Սբ. Գր. Լուսավորիչ եկեղեցին և նրա գավիթը: Մասնակիորեն վերականգնվել է նաև սյունասրահը:

Վահանավանքը դարաշրջանի համալիրային կառուցապատման հազվադեպ օրինակներից է, որով էլ այն ձեռք է բերում առանձնահատուկ նշանակություն:

ԱՂԻՏՈՒԻ (ԱՂՈՒԴԻ) ԿՈԹՈՂ – ՄԱՅԱՐԶԱՆ

Վաղմիջնադարյան մեմորիալ ճարտարապետության եզակի հուշարձան Աղիտուի մահարձանը, որն ըստ ավանդության կանգնեցվել է պարսից զորքի դեմ հաղթանակ տարած Սյունյաց երեք իշխանների հիշատակին, գտնվում է Օծուն գյուղի պատմական գերազմանատանը՝ XIII-XIV դդ. խաչքարերի ու տապանաքարերի կողքին: VI-VII դդ. թվագրվող այս հուշարձանն իր ճարտարապետական հորինվածքով եզակի է Սյունյաց աշխարհում: Այն իր մտահղացմամբ հարում է Օծունի V-VI դդ. կոթողին: 15 մ բարձրության կոթողը երկու մույթով և հորիզոնադիր քիվասալերով շրջանակված երկաստիճան սյունակամարաշարի հորինվածք է: Սրբատաշ քարերով կառուցված, երկու տարբեր չափերի կամարակապ խորշերով ուղղանկյուն պատվանդանի կենտրոնական մասում բարձրանում է երկու ուղղանկյուն մույթի մեջ ներփակված ութանիստ սյունը՝ պսակված ճոխ զարդարուն խոյակով: Կոթողն ավարտվում է բուսական ճոխ զարդաքանդակներ ունեցող եռամաս կամարաշարով: Հուշարձանը պսակված է եղել քանդակազարդ ծավալային խաչով, որից բեկորներն են միայն պահպանվել: Կոթողի վրա կա անթվակիր հինգ արձանագրություն:

Հուշարձանը նորոգվել է 1970 թ., ճարտարապետ Ա. Ստեփանյանի նախագծով:

Գրականություն

Վ.Հարությունյան, Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1964:

Հ.Հակոբյան, Հայ ժողովրդի պատմության հիշարժան վայրերը, Երևան, 1978:

Յու.Թամանյան, Զարե տարեգրության վերականգնում, Երևան, 1981:

Հայաստանի Համառոտ Հանրագիտարան, Երևան, հ. 1, 1990:

ԲԱՂԱԲԵՐԴ

Բաղաբերդը (Կապանի բերդ) գտնվում Սյունիքի մարզում, Կապան քաղաքից արևմուտք՝ Զաջարան տանող մայրուղու վրա, Ողջի և Գեղի գետերի միախառնման տեղից ոչ հեռու, Ողջի գետի ձախ ափին: Հայաստանի պաշտպանական խոշոր կառույցներից է: Պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի (XIII–XIV դդ.) հաղորդած ավանդության համաձայն, Սիսակի սերունդներից Բաղակ նահապետը որպես ժառանգություն ստանում է Ձորք (Կապան) գավառը, կառուցում է Բաղակի քար ամրոցը, ամրացնում բերդը՝ անվանելով Բաղաբերդ: Որպես անառիկ բերդ հայտնի է IV–V դարերից: Բաղաբերդի նշանակությունը առանձնապես մեծանում է X–XII դդ., Սյունիքի կամ Բաղաց թագավորության շրջանում: 1103 թ. Կապան քաղաքի ավերումից հետո Բաղաբերդը դառնում է Սյունիքի թագավորության մայրաքաղաքը: 1170 թ. Գանձակի սելջուկները Էլզկուզ (Ելտկուզ) աթաբեկի գլխավորությամբ գրավում են Բաղաբերդը, կոտորում բնակիչներին, այրում Տաթևի վանքին պատկանող ավելի քան 10 հազար ձեռագիր մատյան, կողոպտում գանձերը, որից հետո բերդը անշքանում է և այլևս չի վերականգնվում:

Բերդը կառուցված է եռանկյունաձև հրվանդանի վրա, եռաստիճան պաշտպանական մակարդակներով, որոնցից առաջինն անցնում է ժայռի ստորոտով, երկրորդը՝ նրանից մոտ 150 մ բարձրության վրա, երրորդը հրվանդանի գագաթին է: Շրջափակված է բլուրաձև աշտարակավոր հաստ և բարձր կրկնապարիսպներով: Երկու կողմից որպես բնական պատնեշ են ծառայում խոր կիրճերի ուղղաձիգ ժայռերը: Արևելյան կողմում ժայռերի համեմատաբար խոցելի մասերն ամրացված են բրգաձև կոնտրֆորսեր ունեցող հենապատով, իսկ ժայռերը որոշ տեղերում մշակված են որպես ուղղաձիգ պատեր: Բերդի միակ մուտքը պարսպապատի հարավարևմտյան հատվածում է՝ պաշտպանված հսկիչ-աշտարակով: Բերդն ուներ ստորգետնյա անցուղիներ, ժայռափոր պահոցներ, ջրատար ուղի, որոնցից մնացել են հազիվ նշմարելի հետքեր: Պահպանվել են պարիսպների մնացորդները՝ մոտ 6–8 մ բարձրությամբ: Անցյալում շրջակա բնակչությունը քանդել է պարիսպների քարերը՝ գործածելով որպես շինաքար: Բերդը մեծապես տուժել է նաև խորհրդային տարիներին, երբ կառուցվել է Կապան-Զաջարան նոր ճանապարհը: Ճանապարհի կառուցման ընթացքում քանդել են պարսպապատի մի հատվածը՝ նրա վրա գտնվող բուրգերի հետ միասին: Ներկայումս այդ ճանապարհին կից կանգուն է երկու բուրգ՝ խարխված և կիսաքանդ:

Գրականություն

Ստ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Եր., 1986:

Ս. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Եր., 1960:

ՀԻՆ ԽՆՁՈՐԵՍԿ

Գորիս քաղաքից 13 կմ դեպի հարավ-արևելք, այժմյան Խնձորեսկ գյուղի հյուսիսարևելյան եզրի խոր ձորահովիտներով կտրտված լեռնահովտի աջ ու ձախ լանջերին տարածվում է Հին Խնձորեսկ գյուղը: Ըստ ավանդության՝ խոր ձորերի մեջ կառուցված լինելու պատճառով, նախապես անվանվել է Խոր ձոր կամ Խորձորեսկ՝ հետագա ձևափոխությամբ դառնալով Խնձորեսկ: Սկզբում գյուղի տների մեծ մասը քարանձավային է եղել, հետագայում կառուցվել են նաև քարաշեն տներ: Անձավային բնակարանները եղել են նաև ինքնատիպ պատսպարաններ: Մի քարայրով ժայռերից բացի կան նաև տարբեր բարձրության վրա փորված քարայրներ ունեցող ժայռեր: 20-30 մ բարձրության վրա եղած քարայր-բնակարաններ բնակիչները բարձրացել են պարաններով: Ժամանակի ընթացքում քարայրների ճակատային մասերում տներ են կառուցվել, որոնք դասավորված են եղել դարավանդաձև՝ զառիթափ լեռնալանջով դեպի վեր. մեկ տան կտուրը ծառայել է իբրև բակ մյուս տան համար:

Նշանավոր հուշարձաններից է Խնձորեսկի բերդը, որը դժվարամատչելի քարայրների մի ամբողջական համալիր է: Այն 1728-1730 թթ. եղել է Մխիթար Սպարապետի զորակայանը:

Գյուղի տարածքում պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում կառուցվել է չորս եկեղեցի: Կանգուն են Սբ. Թադևոս և Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցիները, Անապատի եկեղեցին խոնարհված է, իսկ գյուղի հարավարևելյան եզրին պահպանվել է IX-X դդ. ժայռափոր եկեղեցի: Սբ. Հռիփսիմեն (1666թ.) եռանավ բազիլիկ կառույց է, իսկ Սբ. Թադևոսը՝ (XVII-XVIII դդ.) միանավ սրահ: Անապատ եկեղեցին եղել է գրչության կենտրոն, որտեղ գրվել և պահպանվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Եկեղեցու բակի տապանատանն է գտնվում Մխիթար Սպարապետի գերեզմանը:

Գրականություն

- Ստ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986:
- Ե. Լալայան, Չանգեզուրի գավառ, Ազգագրական հանդես, գիրք Դ, Թիֆլիս, 1898, N 2:
- Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 2, Երևան, 1988:
- Է. Չոհրաբյան, Խորածորի մարդիկ, Երևան, 1984:
- Հ. Միրզոյան, Հայրենի եզերք, Երևան, 2000:
- «Ճարտարապետություն և շինարարություն» ամսագիր, սեպտեմբեր, 2012:

Գյուղատեղիի տարբեր հատվածներում կան աղբյուրներ, որոնց մի մասը կամարակապ է: Բոլոր աղբյուրներն էլ ունեն քարից կառուցված մեծ կամ փոքր նովեր: Գյուղատեղիի բարձրադիր լանջին է գտնվում Մելիք Քասու ապարանքը (1836 թ.): Ուշագրավ կառույց է նաև Սբ. Թադևոս եկեղեցու մոտ գտնվող ժայռափոր ջրամբարը:

Այսօրվա Խնձորեսկ գյուղը կառուցվել է հնի հաշվին. բնակիչները, լքելով գյուղը, նոր բնակարանների կառուցման համար քանդել և օգտագործել են հին տների շինաքարը, ինչի արդյունքում մեծապես տուժել է մինչև 1954 թ. անխաթար պահպանված գյուղի պատմամշակութային նկարագիրը:

Խնձորեսկը եղել է Արևելյան Հայաստանի ամենամեծ գյուղը: XX դարի սկզբներին նրա բնակչության թիվը հասել է 8300-ի, ունեցել է 7 դպրոց և 27 խանութ: Գյուղն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Դավիթ Բեկի ազատագրական շարժմանը:

ՀԱԼԻՁՈՐԻ ԲԵՐԴ

(ՀԱԼԻՁՈՐԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ԿՈՒՍԱՆԱՑ ԱՆԱՊԱՏ)

Ուշ միջնադարյան հայկական ճարտարապետության մեջ Հալիձորի բերդը առանձնակի տեղ է գրավում՝ որպես պաշտպանական և կրոնական համալիրի հորինվածքների զուգակցման ուշագրավ օրինակ: Գտնվում է Ողջի գետի բարձրադիր աջ ափին: Կառուցվել է XVII դ. առաջին կեսին՝ որպես կուսանաց անապատ: 1668 թ. ունեցել է 70 միանձնուհի: Արդեն XVIII դ., իր անառիկ դիրքի շնորհիվ, վերածվել է բերդի՝ դառնալով Դավիթ Բեկի ազատագրական պայքարի գլխավոր ամրոցը և Սյունիքի հայկական իշխանության կենտրոնը: Բերդը, տեղանքից կախված, ունի անկանոն քառակուսի հատակագիծ և շրջապատված է պարիսպներով: Պարսպապատերից յուրաքանչյուրի երկարությունը 50 մետր է, հաստությունը՝ մոտ մեկ մետր: Ամրոցի հարավարևմտյան անկյունը ուժեղացված է շրջանաձև հատակագիծ ունեցող բուրգով: Ունի երկու մուտք՝ հարավային և հյուսիսային:

Համալիրում թե՛ տեղադրությամբ և թե՛ չափերով գերիշխողը Սբ. Աստվածածին եկեղեցին է: Կառուցվել է XVII դ., վերակառուցվել՝ 1723 թ.: Կառուցված է անմշակ բազալտե խոշոր քարերով: Ուղղանկյուն հատակագծով, թաղածածկ դահլիճ է, արևելյան խորանի աջ և ձախ կողմերում՝ զույգ ավանդատներով: Աղոթասրահի վրա բարձրանում է զանգակատունը: Եկեղեցին գավիթ չունի: Հյուսիսից և հարավից եկեղեցուն կից են երկհարկ շինություններ, որոնց առաջին հարկերը գավիթների դեր են կատարում, և եկեղեցու երկու մուտքերը բացվում են դրանց մեջ: Եկեղեցու նախկին երկթեք տանիքը, պաշտպանական նկատառումներով, վերածել են հարթ տանիքի, հավասարեցրել երկու կողմերի երկհարկանի շինությունների տանիքներին և դարձրել բարձրադիր հրապարակ՝ ռազմական գործողություններ մղելու համար:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցուց հյուսիս կանգուն է ուղղանկյուն հատակագծով, չորս մույթերով, գմբեթածածկ մի շինություն, որը հավանաբար դամբարան է եղել: Կառուցվել է XVII դ.: Ըստ ավանդության՝ այստեղ է գտնվում Դավիթ Բեկ զորավարի տապանաքարը: Ամրոցի հյուսիսային կողմում է XVII դ. կառուցված սեղանատունը: Արևմտյան պարսպին կից պահպանվել են միաբանության խցերի հետքերը: Հարավային պարսպին կից կա ուղղանկյուն հատակագծով ոչ մեծ շինություն, որը, հավանաբար, կառուցվել է ավելի վաղ և մենաստանի պահակատունն է եղել: Հալիձորի բերդը, Հայաստանի մյուս բերդերի նման ունեցել է նաև գաղտնուղի:

Ամրոցից դուրս, արևելյան կողմում կառուցված է Հալիձորի բերդի մյուս եկեղեցին, որն իր հորինվածքով և չափերով հիմնականում նման է Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն:

2006-2009 թթ. բերդի տարածքում կատարվել են մասնակի վերականգնման աշխատանքներ: Վերականգնվել են Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, արևելյան, հյուսիսարևելյան, հարավարևելյան պարսպապատերը, հարավային մուտքը:

Գրականություն

Մ. Հասրաթյան, Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երևան, 1973:

Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 6, Երևան, 1980:

ՄԵՂՐՈՒ ՄԵԾ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հայ ճարտարապետության համար մեծ արժեք են ներկայացնում Մեղրու տարածաշրջանի XVII դ. գմբեթավոր եկեղեցիները, որոնցից առավել ուշագրավը Մեղրու Մեծ թաղի Սբ. Աստվածածինն է: Կառուցված է բնակավայրի բարձրադիր հյուսիսային թաղամասում՝ բազալտով, իսկ թմբուկն ու գմբեթը՝ աղյուսով: Զառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ է, ունի երկու մուտք՝ արևմուտքից և հարավից: Հուշարձանի հարավային կողմից, ճակտոնի երկթեք ծածկի վրա կառուցված է զանգակատունը: Զառանկյուն աղյուսաշեն ռոտոնդա է՝ քառանիստ վեղարով պսակված: Եկեղեցին ունի արտաքին զուսպ հարդարանք: Միակ դեկորատիվ տարրը խոյի գլուխն է՝ հարավային ճակատի արևմտյան լուսամուտի մոտ: Ներքուստ եկեղեցին զարդարված է XIX դ. որմնանկարներով:

Գրականություն

Հասրաթյան Մ., Մեղրու շրջանի հուշարձանները, Երևան, 1987:

ՈՐՈՏՆԱԿԱՆՔԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

Միջնադարյան Որոտնավանք (Վաղադնի վանք) վանական համալիրը հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դարոցի ուշագրավ հուշարձաններից է: Գտնվում է գյուղից 2 կմ հարավարևելք, Որոտան գետի կիրճի եզրին: Թվագրվում է X-XI դդ.: Բաղկացած է Սբ. Գրիգոր, Սբ. Ստեփանոս, Սբ. Կարապետ եկեղեցիներից, գավթից, սյունասրահներից, հյուրատնից ու օժանդակ շինություններից, պարսպից և գերեզմանատնից: Բոլոր հուշարձանները տեղադրված են ուղղանկյուն բակի պարագծով, հիմնականում՝ հյուսիսային և արևելյան կողմերում, և կառուցված են տեղական բազալտի քարերով:

Սբ. Գրիգոր եկեղեցին համալիրի հնագույն եկեղեցին է: Գործել է մինչև վանքային համալիրի հիմնադրումը: Ըստ XIII-XIV դդ. պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը IV դ.: Վերակառուցել է Հայր Ստեփանոս ճգնավորը: Միանավ կառույց է, այժմ ավերակ: Վաղ միջնադարում նշանավոր ուխտատեղի էր:

Սբ. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին գտնվում է Սբ. Գրիգոր եկեղեցու հյուսիսարևելյան կողմում: Ըստ պահպանված շինարարական արձանագրության՝ եկեղեցին կառուցել է Սյունյաց Սմբատ թագավորի կինը՝ Շահանդուխտ թագուհին, 1000 թ.: Միանավ, թաղածածկ կառույց է: Արևելյան կողմում կան երկու ավանդատներ: Երրորդ ավանդատունն էլ տեղադրված է հյուսիսային պատի երկայնքով և կազմում է հյուսիսարևելյան ավանդատան շարունակությունը:

Գավիթը կից է Սբ. Ստեփանոս եկեղեցուն արևմտյան կողմից: Թաղածածկ շինություն է, կառուցվել է XI դ. սկզբին:

Սյունասարահը ձգվում է Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու և գավթի հարավային ճակատների երկայնքով: Թաղածածկ կառույց է՝ հարավային ճակատում մեկ լայն պայտածև կամարակապ բացվածքով:

Սբ. Կարապետ եկեղեցին գտնվում է համալիրի արևելյան մասում, Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հարավարևելյան կողմում: Կառուցվել է Շահանդուխտ թագուհու որդին՝ իշխան Սևադան, 1007 թ.: Ունի կենտրոնագմբեթ, եռախորան, ներքուստ խաչածև, չորս անկյուններում ավանդատներով հորինվածք: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է: Կառուցված է սրբատաշ բազալտի քարերով: 1438 թ. վանահայր Սարգիս Անգեղակոթցին վերակառուցել է եկեղեցու գմբեթը: 1931 թ. երկրաշարժից քանդվել են եկեղեցու գմբեթն ու ծածկերը: Եկեղեցու ներսում պահպանվել է որմնանկարի մի քանի հետք, որը վերականգնվել է 2011 թ.՝ բելգիացի Քրիստին Լամուեի և իտալացի մասնագետների կողմից:

Սյունասարահը ձգվում է Սբ. Կարապետ եկեղեցու արևմտյան պատի ամբողջ երկայնքով: Կառուցված է եկեղեցուց ուշ: Բաց, կամարակապ կառույց է՝ կենտրոնական մասում երեք մեծ կիսաշրջանածև կամարներով:

Հյուրատունը և այլ օժանդակ շինությունները գտնվում են համալիրի արևմտյան կողմում: Վերջիններս կառուցվել է Շահանդուխտ թագուհին XI դ. սկզբներին: Հյուրատունը կառուցվել է ավելի ուշ՝ 1326 թ.:

Հուշասյունը կանգնեցվել է XI դ., Սբ. Կարապետ եկեղեցու հյուսիսային պատին կից, եռաստիճան պատվանդանի վրա՝ գագաթին, խոյակի վրա դրված խաչարձանով: Քանդվել է 1931 թ. երկրաշարժից:

Պարիսպը շրջափակել է համալիրը արևելյան, արևմտյան և հարավային կողմերից: Հուշարձանների հյուսիսային պատերը վանքի պաշտպանական համակարգի մի մասն են կազմել:

Գերեզմանատունը տարածվում է վանքի պարսպափակ բակում, որտեղ պահպանվել են X-XVI դդ. խաչքարեր ու տապանաքարեր:

Սբ. Ստեփանոս և Սբ. Կարապետ եկեղեցիներին կից սյունասարահները ծառայել են որպես իշխանական տոհմի գերեզմանատուն, որտեղ թաղված են վանքի հիմնադիրներ Շահանդուխտ թագուհին և իր որդի Սևադան:

Համալիրի նորոգման աշխատանքները սկսվել են 1980-ական թթ. և ավարտվել 2013 թ.:

Գրականություն

Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960:

Բարխուդարյան Ս., Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 2, Երևան, 1960:

ՈՒՂՏԱՍԱՐԻ ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Ուղտասարը գտնվում է Սիսիանից մոտ 30 կմ հեռու, Սյունյաց (Չանգեզուրի) լեռնաշղթայի բարձունքում, ծովի մակարդակից մոտ 3300 մ բարձրության վրա: Նրա լանջին է գտնվում ժայռապատկեր հուշարձաններով հարուստ Ուղտասար հնավայրը, որտեղ հայտնաբերվել է ավելի քան 2000 ժայռապատկեր՝ ցրված լեռան ստորոտներում, հրաբխային խառնարանից գոյացած մանր լճակների շուրջ, ձորակներում և դարավանդներում: Դրանք Սյունիքի հնագույն հուշարձաններից են: Ժայռապատկերների մեծ մասը փորագրված է պղնձագույն և սև ժայռաքեկորների հորիզոնական կամ ուղղաձիգ հարթ մակերևույթներին՝ 2-6 սմ խորության, 2-20 մմ լայնության խորագծերով:

Ժայռապատկերների բովանդակությունը բազմազան է. դրանցում տեղ են գտել որսորդությանը, մարդուն շրջապատող բնաշխարհին, հմայական արարողություններին, տիեզերական պատկերացումներին, հատկապես արևի պաշտամունքին աղերսվող տեսարաններ: Ուղտասարի ամենահին ժայռապատկերները վերաբերում են մ.թ.ա. V-IV հազարամյակներին: Չանգվածեղ ժայռաքեկորների վրա դրոշմված են եղջերուների, գիշատիչների մեծադիր ծավալային պատկերներ: Առավել մեծ քանակություն է կազմում բրոնզեդարյան (մ.թ.ա. III-II հազարամյակներ) ժայռապատկերների խումբը, որն առավելապես բազմաֆիգուր է և պատկերում է Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ցեղերի կենցաղը, որսորդությունը, հավատալիքները, ինչպես նաև Հայաստանի կենդանական աշխարհը. կան վայրի և ընտելացված կենդանիների՝ բեզուարյան ուղղաեղջյուր և գալարուն եղջյուրներով այծերի, վիթի, եղջերուի, տուրի (վայրի ցուլ), ձիու, շան, վարազի, հովազի պատկերներ:

Կենդանիների ոճավորված պատկերներում ցայտուն գծերով արտահայտված են նրանց ամենաբնորոշ շարժումները, տեսակային առանձնահատկությունները: Թեմատիկ տեսարանների մեծ մասում անմիջական մասնակիցը մարդն է՝ պատկերված որսի պահին, շարժման մեջ, լայնալիճ աղեղը ձեռքին, որսի կենդանու վրա նետարձակելիս, գինված նիզակով, հաճախ՝ պարանը ձեռքին: Պատկերված են ինչպես մեծ խմբերով կատարվող, այնպես էլ անհատական որսի տեսարաններ (շուրջկալ, որսի կենդանուն քշելու, հետապնդելու տարբեր եղանակներ): Վարպետորեն են քանդակված գազանի և մարդու մենամարտի, այծի հոտը գիշատիչների ոհմակի հարձակումներից պաշտպանող շան և այլ տեսարաններ:

Ուղտասարի ժայռապատկերների արվեստը տպավորիչ է թե՛ գեղարվեստական առումով, թե՛ բովանդակությամբ: Դրանք մեզ են հասել գրեթե անվնաս վիճակում. միայն աննշան մասն է, հողմահարման ազդեցությամբ, վնասվելով պոկվել ժայռաքեկորների մակերևույթից, իսկ որոշ մասը, որ մոտ է աղբյուրներին, ծածկված է հողաշերտով:

Գրականություն

Գ. Կարախանյան, Պ. Սաֆյան, Սյունիքի ժայռապատկերները. Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 4, ժայռապատկերներ, պրակ 1, Երևան, 1970:

ՍԻՍԱՎԱՆԻ ՍՔ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

(ՍՅՈՒՆԻ ՎԱՆՔ)

Սք. Հովհաննես Եկեղեցին գտնվում է Սիսիան քաղաքի հյուսիս արևմտյան դարավանդի վրա: Ըստ XIII դ. պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի, վանքը հիմնադրել է Սյունյաց Վարազդուխտ իշխանուհին: Եկեղեցին հիմնովին վերակառուցել են Սյունիքի Կոհազատ իշխանը և Սյունյաց Հովսեփ Ա եպիսկոպոսը՝ Թեոդորոս վարդապետի օժանդակությամբ: Հուշարձանի կառուցման ժամանակի մասին հավաստի վկայագրեր չկան: Ելնելով ճարտարապետական ձևերից և վիմագրերի ուսումնասիրությունից՝ վերագրվում է VII դ. երկրորդ կեսին: Նվիրված է եղել Սք. Գրիգոր Լուսավորչին, հետագայում վերանվանվել է Սք. Հովհաննես: Պատկանում է «հռիփսիմեատիպ» հուշարձանների տիպին: Կառուցված է սրբատաշ, կապտավուն բազալտով՝ եռաստիճան հիմքերի վրա: Ունի խաչաձև, կենտրոնագմբեթ, չորս անկյուններում քառանկյուն ավանդատներով հորինվածք: Մուտքերը երկուսն են՝ հարավային և արևմտյան:

Սիսավանի Սք. Հովհաննես Եկեղեցին առանձնանում է իր բարձրարժեք պատկերաքանդակներով: Գմբեթի քիվին չորս ավետարանիչների բարձրաքանդակներն են՝ համապատասխան արձանագրություններով: Եկեղեցու թմբուկին (ներսի կողմից) քանդակված են Եկեղեցու կառուցողներ Կոհազատ իշխանի, Հովսեփ եպիսկոպոսի և Թեոդորոս վարդապետի բարձրարվեստ պատկերաքանդակները: Պատերին պահպանվել են նաև կառուցող վարպետների 39 փորագիր նշանները՝ սկզբնատառերի տեսքով:

Գրականություն

Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986:

Վ.Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992:

Ս.Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, հ. 2, Եր., 1960:

ՇԻՐԱԿ

ՄԱՐՄԱՇՇԵՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ	4
ԵՐԵՐՈՒՅՔ	6
ԱՐԹԻԿԻ ՍԲ. ԳԱՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ	8
ԼՄԲԱՏԱԿԱՆՔ	9
ՀԱՌԻՃԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ	10
ՊԵՄՁԱՇՇԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻ	13

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԱԿԱՆՔ	16
ՍԱՂՄՈՍԱԿԱՆՔ	19
ԹԱԼԻՆԻ ՍԲ. ԿԱԹՈՂԻԿԵ Ա ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ	22
ԱՍՏՎԱԾԸՆԿԱԼ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ	25
ԱՐՈՒՃԻ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ	26
ԾԻՐԱՆԱԿՈՐ	28
ԿԱՐՄՐԱԿՈՐ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ	29
ԱՄԲԵՐԴ	30
ՄԱՍՏԱՐԱՅԻ ՍԲ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ	32
ՄՈՒՂՆԻԻ ՍԲ. ԳԱՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ	33
ՈՒՇԻԻ ՍԲ. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ	34
ՏԵՂԵՐԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ	36
ՔԱՍԱՂԻ ԲԱԶԻԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ	38

ԱՐԱՐԱՏ

ԱՐՏԱՇԱՏ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ	41
ԴՎԻՆ ՔԱՂԱՔԱՏԵՂԻ	45
ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ	55
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ	58

ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ

ԱՐԵՆԻ 1 ՔԱՐԱՆՁԱՎ	62
ՆՈՐԱԿԱՆՔ	65
ԱՐԱՏԵՍԻ ՎԱՆՔ	68
ԱՐԵՆԻԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ	69
ԳՆԴԵՎԱՆՔ	71
ՍՈՒԼԵՄԱՅԻ ՔԱՐԱՎԱՆԱՏՈՒՆ	73
ԵՂԵԳԻՍԻ ՁՈՐԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ	74
ՍՄԲԱՏԱԲԵՐԴ	75
ՍՊԻՏԱԿԱԿՈՐ ՎԱՆՔ	76
ՑԱՂԱՅ ՔԱՐ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ	77

ՍՅՈՒՆԻՔ

ՏԱԹԱԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ	80
ՎԱՀԱՆԱԿԱՆՔ	83
ԱՂԻՏՈՒԻ (ԱՂՈՒԴԻ) ԿՈԹՈՂ-ՄԱՀԱՐՁԱՆ	85
ԲԱՂԱԲԵՐԴ	86
ՀԻՆ ԽՆՁՈՐԵՍԿ	87
ՀԱԼԻՁՈՐԻ ԲԵՐԴ	89
ՄԵՂՐՈՒ ՄԵԾ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ	90
ՈՐԱՏՆԱԿԱՆՔԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ	91
ՈՒՂՏԱՍԱՐԻ ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐ	93
ՍԻՍԱԿԱՆԻ ՍԲ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ	94

ՀՀ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
«ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻՋԱԿԱՅՐԻ ՊԱՅՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ»
ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՉ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ

